

PRILOG POZNAVANJU OSOBINA I RAZVOJA AGRARNIH
NASELJA SREDNJE POSAVINE U HRVATSKOJ*Miroslav Sić*

UVOD. Srednja ili Slavonska Posavina u užem smislu pejzažno je raznolik kraj, složenih geografskih osobina i rastućeg ekonomskog značenja. Omeđena je prirodnim okvirom središnjih gora Međurječja na sjeveru (Psunj — Babja gora — Dilj) i rijekom Savom s rubnim masivima Bosanske Posavine (Prosara-Motajica) na jugu. Zapadnije se širi zavalu srednje Hrvatske s prostranim poplavnim nizinama, a istočno je otvorena istočnohrvatska ravnica. Prostorom uska (10—30 km) i izdužena u uporedničkom smjeru (130 km), Srednja Posavina izdvaja se po općem izgledu i određenim prirodnim obilježjima od susjednih područja uz Savu i predstavlja nesumnjivo najizrazitiji posavski kraj u Hrvatskoj i jedan od karakterističnih dolinskih prostora sa značajnim crtama geografske individualnosti (sl. 1).

Promatran u navedenim okvirima, kraj se sastoji od dvije različite cjeline: prigorskog pojasa na sjeveru i vlažne, dijelom periodično plavljene nizine uz Savu na jugu. Prigorski prostor, koji u širem funkcionalnom smislu obuhvaća i strme gorske padine, sačinjava izduženo prigorje Psunja, iznad kojega se diže prostran gorski trup (Brezovo polje 989 m), središnje i usko prigorje Babje gore (Maksimov hrast 616 m), koje se neposredno nastavlja prema istoku, i široko raščlanjeno, pitomo prigorje Dilja (Predolje 459 m), odvojeno dolinom Orljave. Sva su prigorja građena pretežno od mekših tercijskih naslaga, koje u Dilju u potpunosti prevladavaju, a kod Psunja i Babje gore naliežu na staru jezgru. Odlikuju se blagim brežuljkastim reljefom, presječanim brojnim potočnim dolinama. Zaštićeni od sjevernih utjecaja istaknutim gorskim okvirom, koji se u općim crtama proteže od zapada prema istoku i u istom pravcu se snizuje, te eksponirani prema jugu, prigorski su prostori zbog povoljnih prirodnih uvjeta rano naseljeni i dugo vremena društveno važniji od susjedne nizine.

Za geografske karakteristike posavske nizine značajna su mlada spuštanja i klimatogeni procesi u pleistocenu¹. Sava je za vrijeme ledenog doba donosila iz zaleđenih izvorišnih krajeva mnogo mate-

1. J. Roglič, Regije Hrvatske. Enciklopedija Jugoslavije, sv. 4, Zagreb 1960, str. 159.

rijala koji je, zajedno s nanosima desnih pritoka, taložila duž toka i izdizala korito. Proces je bio intenzivniji u zapadnim područjima, a nizvodno je slabio. Sjeverno od riječnog toka u zonama spuštanja stvaraju se rubne močvare, koje su se djelomično očuvale do najnovijeg vremena. Ovim kombiniranim procesima stvorene su složene vodne prilike, koje predstavljaju karakterističnu, u društvenom pogledu nepovoljnu osobinu kraja. Zbog izdignutog savskog korita, lijevi pritoci dugo teku nižim udolinama paralelno sa Savom. Mali nagib aluvijalne ravni, nanosi i visok vodostaj Save zadržavaju pritoke, pa se oni lako razlijevaju. Za visokih vodostaja u te se udoline izlijevaju i vode rijeke Save. U toku kišnog razdoblja plitke močvarne udoline — »polja« — postaju široka poplavna područja iz kojih voda sporo otječe. Takvih su osobina Lonjsko polje, Mokro polje i Mramorsko polje, te u manjoj mjeri Crnac polje, dok su poplave na Jelasu i uz Bič gotovo sasvim potisnute. Za nizinski dio Srednje Posavine podvodnost i poplave su dominantan prirodni element, koji je utjecao na razvoj prirodnog biljnog pokrova — vlažnih šuma i livada — i na ograničene mogućnosti gospodarskog iskorišćivanja.

Nepovoljne vodne prilike uočljivo su jače izražene u zapadnom dijelu nizine, dok su istočno od Orplave manje značajne zbog prirodne ocjeditosti i provedenih melioracija. Različiti stupanj poplavnosti upućuje na prelazne karakteristike kraja. Prelazna svojstva dolaze do izražaja i u režimu Save, na koji utječu vlastite visoke vode u proljeće i visoki vodostaji desnih pritoka zimi, kao i u klimatskim prilikama. Temperaturne razlike između toplih ljeta i hladnih zima manje su nego u susjednim prostorima na istoku, dok kod oborina prevagu imaju kiše krajem proljeća i početkom ljeta, ali je izrazit i jesenski maksimum.

Kao i ostali dijelovi Panonskog prostora i Srednja Posavina je dobila veliko značenje nakon potiskivanja Turaka. Tada počinje novo, prekretničko doba društvenog razvitka, nerazmjerno važnije od prethodnih razdoblja o kojima se relativno malo zna. Mladi razvoj većeg dijela kraja vršio se u okviru Vojne krajine, za vrijeme koje su provedene temeljite izmjene ranijih prilika i stvorena nova organizacija prostora. Krajiško doba odredilo je uvjete života, utjecalo je na opću sliku i materijalne sadržaje kraja i dovelo je do porasta njegove društvene važnosti. Ono se još uvijek odražava na nekim karakterističnim osobinama Srednje Posavine.

U toku XVIII stoljeća naseljeno je novo stanovništvo, provedena je nova organizacija prostora i uređene su prve prometne veze. Kraj je prometno i društveno orijentiran u uzdužnom smjeru i dobio je veću važnost, koja će se kasnije pojačati. U tom najranijem periodu transformacija najznačajniji događaj bio je potpuna reorganizacija naselja, koji prati niz složenih društvenih promjena. Ranija pretežno raštrkana naselja krajiške i provincijske vlasti prisilno grupiraju u drugoj polovici stoljeća u pravilna nizna sela pored prometnih putova i određuju im osobine i uvjete razvoja.

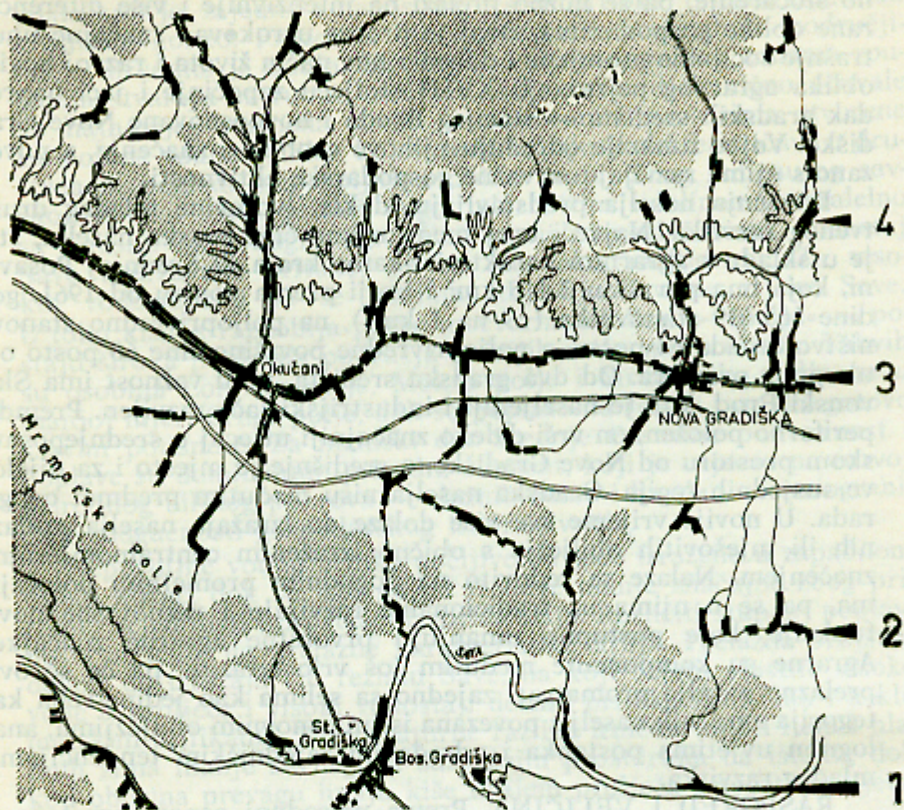
Stvaranjem stabilne naseljenosti smanjuju se uvjeti za tradicionalno stočarenje, pa se nužno prelazi na intenzivnije i više diferencirane oblike gospodarstva. Ovaj je proces uzrokovao značajne unutrašnje socijalne promjene i odredio nov način života i razvoj novih oblika agrarnog pejzaža. U XVIII stoljeću započinje i jači napredak gradskih središta — starijeg Broda i novoosnovane Nove Gradiške. Vojne funkcije određuju njihove osobine i značenje, a povezano s njima razvijaju se važne gospodarske aktivnosti.

Današnja naselja predstavljaju, dakle, tvorevine mlađeg društvenog razvitka. Najveći broj među njima čine seoska naselja, što je u skladu s agrarnim karakteristikama kraja. U Srednjoj Posavini, koja ima površinu 2.416 km² i broji prema popisu od 1961. godine 165.639 stanovnika (69 na 1 km²), na poljoprivredno stanovništvo otpada 64 posto, a poljoprivredne površine čine 60 posto od ukupnog prostora. Od dva gradska središta, veću važnost ima Slavonski Brod, koji je naseljeniji i industrijski jače razvijen. Premda periferno položen, on vrši daleko značajniji utjecaj u srednjeposavskom prostoru od Nove Gradiške, a središnje je mjesto i za dijelove susjednih regija. Gradska naselja nisu međutim predmet ovoga rada. U novije vrijeme sve više dolaze do izražaja naselja prelaznih ili mješovitih obilježja s obično izraženim centralnomjesnim značenjem. Nalaze se redovito na pogodnim prometnim položajima, pa se u njima uz tradicionalne razvijaju i raznovrsne nove funkcije, koje postupno umanjuju prvobitne agrarne značajke. Agrarne su komponente međutim još vrlo izrazite, pa će se ova prelazna naselja promatrati zajedno sa selima kao jedinstvena kategorija agrarnih naselja, povezana istim osnovnim obilježjima, analognim uvjetima postanka i određenim zajedničkim tendencijama mlađeg razvitka.

RASPORED I VELIČINA. Prema prirodnoj osnovi prostora u kojem se nalaze, vanjskim obilježjima i uvjetima razvoja, agrarna naselja Srednje Posavine mogu se svrstati u četiri karakteristične grupe, u skladu s uzdužnom orijentacijom kraja: razlikuju se naselja uz rijeku Savu, u posavskoj nizini, na dodiru prigorja i nizine i u prigrorskom prostoru. Naselja kontaktnog dijela nizine i prigorja i ona uz Savu, protežu se na uskim područjima u obliku nizova, međusobno paralelnih. Druge dvije grupe naselja raspoređene su u širokim pojasiima prigrorskog prostora i užeg dijela posavske nizine. Detaljnija razmatranja upućuju na veće raznolikosti među ovim osnovnim naseobenim zonama (sl. 1).

Naselja uz Savu malobrojna su i međusobno udaljena, a razvila su se na višim obalama. Pružanjem slijede riječni tok, pa su često lučnog oblika. Brojna savska naselja su korespondentna sa naseljima na suprotnoj obali. Takva su Jasenovac i Uštica, Stara i Bosanska Gradiška, Dolna i Gornja Dolina, Slavonski i Bosanski Kobaš, Dubočac i Bosanski Dubočac te Svilaj i Donji Svilaj. Zbog periodično plavljenih nizina u zaleđu i slabe povezanosti, naselja uz Savu su relativno izdvojena i teže pristupačna.

Naselja posavske nizine, razmjerno brojne i rastrkana, smještene su u zapadnom dijelu kraja na ocedjenom zemljištu sjeverno od poplavnih »polja«. Zbog povoljnijih prirodnih uvjeta istočno od Ortljave prevladava slabodniji razmještaj. Pružanje posavskih naselja je meridionalno, što je u skladu s domi-

Sl. 1. Opći raspored naselja; 1 naselja uz Savu, 2 naselja posavske nizine, 3. naselja na na kontaktu nizine i prigorja, 4. prigrorska naselja.

Fig. 2 General location of the settlements: (1) settlements along the river Sava, (2) settlements on the flat land, (3) settlements where the flat land meets the foot hills, (4), settlements among the foot hills.

nantnim prirodnim elementima. U sušnim istočnim područjima orijentacija im je raznovrsnija.

Naselja na dodiru prigorja i nizine smještena su uz staru posavsku cestu, duž koje su se širila i prostorno spajala, tako da su već pretežno međusobno povezana. Nižovi naselja osobito su izraziti između Novske i Okučana, Godinjska i Batrine, te Lužana i Slavenskog Broda. Proces srastanja prvobitno odvojenih naselja intenzivno se nastavlja, što dovodi do sve izrazitijeg oblikovanja jedinstvenog naseobnog niza, od najzapadnijih Lipovljana do Donjih Andrijevača a krajnjem istoku.

Prigrorska su naselja raštrkana po prigorju Psunja, Babje gore i Dilja i u skladu s karakteristikama reljefa pretežno se pružaju od sjevera prema jugu. S obzirom na visinski raspored, najveći dio naselja smješten je u nižim dijelovima prigorja, tako da ih u pojasu od 125—300 m ima 91 posto (tab. 1). Iznad toga naselja su malobrojna i ne prelaze visinu od 400 m. Razlike u visinskom rasporedu među pojedinim prigorjima pretežno su uvjetovane osobinama gorskih masiva. Prigrorska padina Psunja je prostrana i seže do većih visina, pa se to odražava na raznovrsnijem rasporedu i većem broju naselja u

Raspored prigrorskih naselja po visinskim zonama

Tab. 1

Visina	Broj i relativni udio (%) naselja u prigorju			
U m	Psunja	Babje gore	Dilja	Ukupno
125—200	9 (35)	10 (56)	22 (73)	41 (35)
200—300	12 (46)	7 (39)	8 (27)	27 (36)
300—400	5 (19)	1 (5)	—	6 (9)
Svega	26(100)	18(100)	30(100)	74(100)

višoj zoni (200 — 300 m), što je slučaj i kod drugih tipično razvijenih prigorja u Hrvatskoj. Pitomi prigrorski pejzaži Dilja imaju najveći broj naselja, ali ona ne prelaze visinu od 300 m. Raspored naselja po visinskim zonama u prigorju Babje gore u skladu je s prosjekom i čini prijelaz između susjednih prostora raznovrsnijih karakteristika.

Od 211 naselja seoskih i mješovitih, seosko-gradskih obilježja, u kojima živi 127.600 stanovnika (1961), 35 posto nalazi se u prigrorskom pojasu, približno jednak broj je u posavskoj nizini (27 posto) i na doriru prigorja i nizine (26 posto), a samo 12 posto naselja smješteno je uz Savu. Odnosi se bitno mijenjaju ukoliko se naselja razvrstavaju prema glavnim dijelovima kraja. Tri naseobene zone nizinskog prostora obuhvataju tada 65 posto svih naselja. Proizlazi da se u dolinskoj ravni, odnosno na njezinom sjevernom rubu nalazi glavna naselja, a time i težište naseljenosti.

Analiza naselja prema veličini pokazuje da 36 posto naselja ima 201—500 stanovnika, a 35 posto od 501—1000 stanovnika (tb. 2). Prevladavaju prema tome naselja srednje veličine i na njih otpada 2/3 od ukupnog broja. Naselja s manje od 200 i preko 1000 stanovnika slabije su zastupljena. Veća odstupanja

Struktura naselja po veličini

Tab. 2

Veličina	Broj i relativni udio (%) naselja (1961)				
	Uz Savu	U posavskoj nizini	Na kontaktu	U prigorju	Ukupno
do 100	1 (4)	1 (2)	—	3 (4)	5 (2)
101—200	1 (4)	3 (5)	—	25 (34)	29 (14)
201—500	7 (27)	17 (30)	18 (33)	33 (45)	75 (36)
501—1000	12 (46)	26 (47)	23 (42)	12 (16)	73 (35)
1001—2000	4 (15)	8 (14)	10 (18)	—	22 (10)
preko 2000	1 (4)	1 (2)	4 (7)	1 (1)	7 (3)
Svega	28(100)	58(100)	55(100)	74(100)	211(100)

od prosjeka pokazuju prigrorski naseobeni pojas i naseobeni niz na kontaktu prigorja i nizine. U prigorju veliki udio čine naselja do 200 stanovnika (38 posto prema 0—8 posto kod ostalih grupa naselja), glavninu sačinjavaju naselja do 500 stanovnika (83 posto), a relativno veći broj stanovnika ima samo Cernik. Nasuprot prigrorskim naseljima, koja su u prosjeku manja, ona u kontaktnom području nizine i prigorja općenito su veća od naselja drugih naseobnih zona. Naselja s preko 500 stanovnika čine 67 posto, a iznad 1000 stanovnika 25 posto od ukupnog broja. Prevladavaju relativno velika sela i naselja mješovitih obilježja, koja se veličinom i značenjem izdvajaju.

TOPOGRAFSKI SMJEŠTAJ. Agrarna su naselja vezana uz određene gospodarske površine, iskorišćivanje kojih predstavlja tradicionalni izvor privređivanja. Na njihov smještaj unutar ovih povr-

šina u različitoj su mjeri utjecali pojedini prirodni elementi koji su se često kombinirali. Za objašnjenje uvjeta topografskog smještaja srednjoposavskih naselja najveće značenje imaju osobine reljefa i vodne prilike.

Naselja uz Savu koriste pretežno više obale, prirodno relativno zaštićene od visokih voda rijeke i poplava u zaleđu. Samo neka su se razvila dalje od riječnog toka i to u područjima gdje su obale niske i izvrnute periodičnim poplavama zajedno sa zaobalnim nizinama, što je slučaj istočno od Slavonskog Broda. Gradnjom zaštitnih nasipa u većoj mjeri od kraja XIX stoljeća, obalna su naselja osigurana i od povremeno vrlo visokih i opasnih vodostaja, pa se to odrazilo na povoljnijim uvjetima života i razvoja, te na promjenama kod seoskih domova.

Položaj uz riječni tok u prošlosti je trajno privlačan zbog korišćenja vode i njezine pokretne snage, te radi ribarenja i prometnog povezivanja. Privlačnost toka i prednosti visokih obala odredili su tijesnu povezanost većine obalnih naselja sa Savom, koja se opaža na njihovom obliku, smještaju i pružanju uz dublje, konkavne strane, što je vrlo izrazito kod Puske, Krapja, Košutarice, Mlake i dr. Uvjeti smještaja pored rijeke povoljniji su tamo gdje se prirodni elementi kombiniraju i svojstva su im raznovrsnija. Takva su mjesta na ušćima pritoka, pa su se uz njih razvila naselja: Jasenovac je nasuprot ušća Une, a Davor nasuprot Vrbasa; Gornji Varoš i Uskoke su oko utoka Malog Struga, a Kobaš nizvodno od ušća Orljave. Na mjestima gdje se tok Save suzio, stvoreni su povoljni prirodni prijelazi, koji su još značajniji elementi smještaja i razvoja naselja. Jasenovac, Stara Gradiška, Davor, Kobaš, Dubočica, Svilaj, jednako kao i poznatiji Brod, u prošlosti trajno vrše mosne funkcije, preko koji su dobijali i veću važnost.

Prirodni elementi osobito su značajni za naselja posavske nizine. Izražena podvodnost i periodične poplave, koje se u većim razmjerima javljaju još u zapadnim nizinama, a u bližoj prošlosti su bile učestala pojava u čitavoj niskoj Posavini, snažno su utjecali na raspored, osobine i razvoj naselja. U prirodno nepovoljnoj sredini, naselja su se smjestila izvan dosega redovitih poplava, kao što je slučaj kod Jelasa, na kojem su vrlo rano počele melioracije.

Na čitavom prostoru, a napose povremeno plavljenom i podvodnom, veliko značenje imaju lokalne reljefne razlike. Selo Gorice, koje se nalazi na hrptu niskog brežuljka usred poplavne nizine, pa ima vrlo povoljne topografske prilike, izuzetan je primjer. Redovito se za smještaj koriste neznatna uzvišenja aluvijalnih greda, samo 1—2 m viša od okolnog zemljišta. Naselja na takvim mjestima, sušim i relativno zaštićenim, često već imenom upućuju na bitan element smještaja (Sigetac, Gređani, Visoka Greda), koji istovremeno određuje njihov raspored i pružanje.

U manje vlažnim i rubnim dijelovima nizine, izrazita je privlačnost potočnih tokova, pored kojih se nalazi veći broj naselja. Domovi su raspoređeni samo pored jedne obale, kad je suprotna nis-

ka i podvodna, ili duž obje, tako da potok teče sredinom sela i predstavlja njegovu okosnicu, kao što je kod Stare Subocke, Starih Laza, Komarnice, Starog Topolja i dr. U nekim su naseljima domovi međusobno znatno udaljeni, jer se središnji prostor uz potok koristio kao pašnjak (Šumeće i dr.).

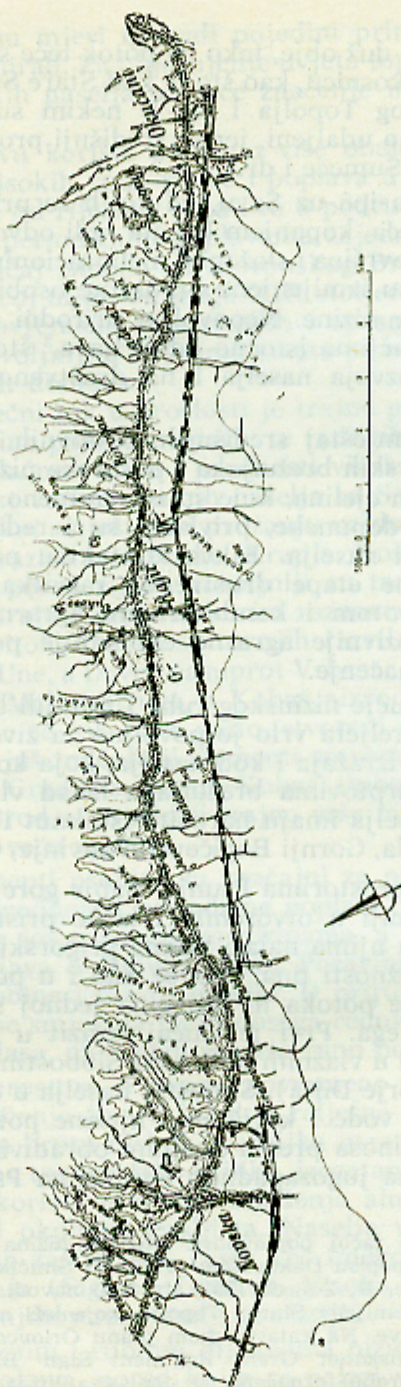
Izgradnjom nasipâ uz Savu, od kojih se prvi podižu već sredinom XVIII stoljeća, kopanjem kanala radi odvodnjavanja periodično poplavljenih površina i složenim melioracionim radovima u novije vrijeme, znatno su izmijenjene prvobitne osobine prirodne osnove dijelova posavske nizine. Nepovoljni prirodni elementi najviše su potisnuti u područjima istočno od Orłjave,² što se odrazilo na boljim uvjetima razvoja naselja i na društvenom i gospodarskom napretku.

Topografski smještaj središnjih, cestovnih naselja, određen je kontaktom prigrorskih brežuljaka i posavske nizine. Prostori dodira različitih reljefnih cjelina, koje su istovremeno gospodarski različite i međusobno dopunske, privlačni su i redovito iskorišćeni za smještaj agrarnih naselja. Takva kontaktna naselja predstavljaju tvorevine prelazne etape društvenog razvitka, koja se odlikuje stabiliziranim životom i kombiniranim agrarnim gospodarstvom. Stvaranjem intenzivnije agrarne ekonomije položaj na kontaktu gubi prvobitno značenje.

Prelazno područje nizinskog ruba i zadnjih blago valovitih izdanaka prigrorskog reljefa vrlo je povoljno za život. Prirodne pogodnosti došle su do izražaja i kod naselja, koja koriste suše i osunčane položaje na hrptovima brežuljaka iznad vlažnije nizine. Pojedina cestovna naselja imaju naročito istaknut i slikovit lokalni položaj (Nova Kapela, Gornji Bogičevoi, Podvinje, Gornji Rajić).

U prigrorskim prostorima Psunja, Babje gore i Dilja prirodni uvjeti su najpovoljniji u otvorenim i lakše pristupačnim potočnim dolinama, pa se u njima nalazi većina prigrorskih naselja. Ovisno o širini doline i vlažnosti dna, sela se kao i u posavskoj nizini protežu s obje strane potoka ili samo na jednoj strani i u različitoj udaljenosti od njega. Prvi je slučaj izrazit u prigorju Babje gore, a drugi je češći u vlažnim dolinama Slobošćine (prigorje Psunja) i Glogovice (prigorje Dilja). Smještaj naselja u dolinama ima prednost zbog blizine vode i korišćenja njezine pokretne snage, kao i zbog povoljnog odnosa prema okolnim obradivim površinama. Manji broj naselja na jugozapadnim ograncima Psunja i u višim po-

2. O ranoj daleko jačoj poplavnosti istočnih nizina svjedoče neki historijski dokumenti. U popisu Đakovštine 1702. (T. Smičiklas, Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije, II, Zagreb 1891, str. 314) navodi se da savske poplave zahvaćaju veći dio zemljišta Starog Topolja, koje leži na rubu prigorje Dilja, 6,5 km daleko od Save. Na katastarskom planu Oriovca i Radovanja iz 1781. (Dorf Orievacz Gradiskaner Grenz Regiment Sign. B/V 221, Inv. br. 501, Državni arhiv u Zagrebu) označena je poplavna linija neposredno uz naselja koja se nalaze na ocjeditijem kontaktnom prostoru između Jelas polja i Dilja.

Sl. 2. Niz cestovnih naselja između Novske i Okučana.

Fig. 3 A string of roadside settlements between Novska and Okučani.

dručjima Dilja smješten je na uravnjenim brežuljcima i na blažim padinama iznad uskih potočnih dolina.

Izloženi elementi smještaja po naseobenim zonama značili su nesumnjive pogodnosti u toku dužeg perioda razvitka agrarnih naselja, kada su zbog niskog stupnja društveno-ekonomskog napretka prirodni uvjeti imali dominantno značenje. Najmlađim razvojem naselja opaža se da topografski smještaj gubi raniju ulogu i postaje element sekundarne važnosti.

OBLIK I TIP. Istaknuto je da su za Srednju Posavinu karakteristična okupljena agrarna naselja. Daljna značajna činjenica je da su ona niznog oblika. Nizna naselja u potpunosti prevladavaju i čine jednu od bitnih geografskih karakteristika kraja, koji uz to predstavlja i najistočnije područje kompaktnih niznih naselja u Hrvatskoj. Važno je napomenuti, da su u većini nizna čak i ona naselja koja su izgubila izrazite seoske osobine i dostigla viši stupanj razvoja. Naselja raznovrsnijeg rasporeda i oblika su malobrojna i predstavljaju izuzetnu pojavu.³

Nizna su naselja raširena po svim dijelovima kraja, a najizrazitija su uz staru posavsko-krajišku cestu od Novske do Slavanskog Broda (sl. 2). Imajući u vidu uvjete postanka i mlađeg razvoja, te pravilan raspored duž ceste, za njih se s razlogom može reći da predstavljaju izrazita cestovna naselja. Glavnina ostalih naselja u prigrorskom prostoru, posavskoj nizini ili uz Savu, nastala je pored poljskih putova i tek su mlađim razvojem neka od njih dobila cestovne značajke. Ukupno uzevši manji je broj naselja smješten uz ceste i ima, genetski gledano, cestovni karakter, pa naziv »nizna« dobro odgovara stvarnom stanju. Zbog takvih osobina srednjoposavska naselja više odgovaraju karakteristikama »Reihendörfer« nego »Strassendörfer«, što dobro ističe već Blanc za naselja istih općih obilježja u području Banije i Korduna.⁴

Različita s obzirom na pružanje, koje je određeno lokalnim uvjetima i društvenim utjecajima obično još u vrijeme postanka, nizna naselja su u pogledu unutrašnjeg rasporeda najčešće zgusnuta, tako da se domovi dodiruju dvorištima ili okućnicama. Zbog nepovoljnih uvjeta topografskog smještaja ona mogu biti sasvim zbijena, kao što je slučaj kod naselja uz Savu. Nasuprot ovim kompaktnim niznim naseljima, u prigrorskom se prostoru javljaju i naselja razrijeđenog oblika. Kod njih su pojedini domovi međusobno više udaljeni i odvojeni obradivim ili neobradivim površinama. Nizni raspored prigrorskih naselja ponekad je dosta nepravilan.

Naselja u nizu mogu biti razvijena samo s jedne, ili s obje strane seoskog puta ili ceste. Kod sela pored Save, domovi su često razvrstani u jednom nizu koji je okrenut prema rijeci (Puska, Krapje, Drenov Bok, Košutarica, Mlaka, Donji Varoš, Dubočac i dr.), dok

3. Složenijeg su rasporeda uglavnom samo Lipovljani, Jasenovac, Kobaš, Davor, Siće, Slobodnica i Stari Perkovci.

4. A. Blanc, *La Croatie occidentale*, Paris 1957. str. 149—150.

su kod izrazitih cestovnih naselja pravilno razmješteni s obje strane ceste. Naselja, koja su isprva bila razvijena u jednom nizu, obično su mladim širenjem prešla i na drugu stranu seoske prometnice. U dinamičnoj kontaktnoj naseobenoj zoni, pojedina naselja su dobila mlađe, bočno razvijene nizove prema željezničkoj pruzi, koji se već produžuju i prema auto-cesti.

Za objašnjenje tipskih karakteristika agrarnih naselja važno je poznavanje okolnog poljskog, odnosno šireg seoskog prostora, jer se oblici zemljišne razdiobe u pravilu odražavaju na vanjskim osobinama naselja. Pod tipom agrarnog naselja razumijeva se, prema tome, pojam složenog značenja. On je određen karakteristikama seoskih naselja i njihovih pripadajućih zemljišta.

Analizom velikog broja planova katastarskih općina, u promatranom su kraju utvrđena četiri karakteristična primjera agrarnih naselja s odgovarajućim oblicima zemljišne razdiobe. Svaki od njih uzet je iz druge naseobene zone; pored toga prva tri su iz područja nekadašnje Vojne krajine, a zadnji je iz kraja, koji je trajno pripadao civilnoj Hrvatskoj. Upoznavanje njihovih izvornih osobina i uspoređenje sa suvremenim stanjem omogućava stvaranje određenih zaključaka o tipskim obilježjima srednjoposavskih naselja.

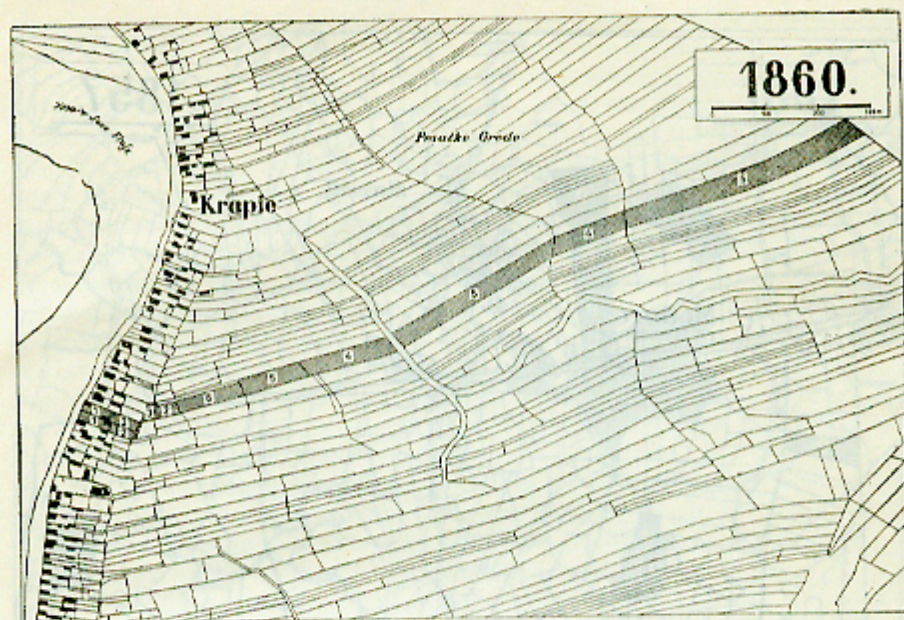
Selo Krapje u zapadnom dijelu savskog naseobenog niza pokazuje sredinom prošlog stoljeća osobine izrazitog niznog naselja prilagođenom nizinskom poplavnom prostoru (sl. 3).⁵ Seosko zemljište je isparcelirano na pravilne trake, a posjed je okupljen tako da se čestice jednog vlasnika protežu od seoskog doma do suprotnog kraja katastarske općine. Ovisno o lokalnim prirodnim uvjetima, u povezanom posjedovnom pojasu izmjenjuju se čestice oranica na ocjeditijim gredama i livade na vlažnom zemljištu. Manji dio posjeda ponekad je izdvojen i udaljen od glavnih i starijih rudina uz selo, jer se obradivo zemljište zbog nepovoljnih uvjeta u zaleđu širi uzvodno i nizvodno uz riječni tok.

Mlađe društvene promjene uvjetovane raspadanjem kućnih zadruga i fragmentacijom posjeda, nisu izmijenile ranije stvorene tipske značajke naselja. Uspoređen s prethodnim, savremeni plan katastarske općine Krapje pored preobražaja domova odražava samo odmakli proces usitnjavanja posjeda i izvjesne promjene u načinu korišćenja zemljišta.

Naselja ovakvih tipskih karakteristika, poznata kao nizna naselja s okupljenim posjedom,⁶ nisu jače raširena i prostranstvom su ograničena uglavnom na zapadne, prigradske i nizinske dijelove kraja. Po svojim općim obilježjima ona odgovaraju tipu Waldhufendorfa iz klasične njemačke literature, koji se u francuskoj termino-

5. Gemeinde Krapje, II. Banat Grenz Regiment Bezirk, 1860. Sign. V/23, Inv. br. 984 Pžg. 175, Arhiv mapa u Zagrebu.

6. I. Crkvenčić, Tipovi seoskih pejzaža, Geografski horizont, 3, Zagreb 1960, str. 14.

Sl. 3. Krapje na Savi. Primjer sistemske parcelacije u obliku traka. Čitav posjed okupljen je iza kuće; 1. kuća i dvorište, 2. vrt, 3. voćnjak, 4. oranica, 5. livada, 6. pašnjak.

Fig. 4 The village Krapje on the Sava. An example of systematic land parceling in ribbons. All the holding is concentrated behind the farmstead: (1) farmhouse and farmyard, (2) garden, (3) orchard, (4) tillable land, (5) meadow, (6) pasture.

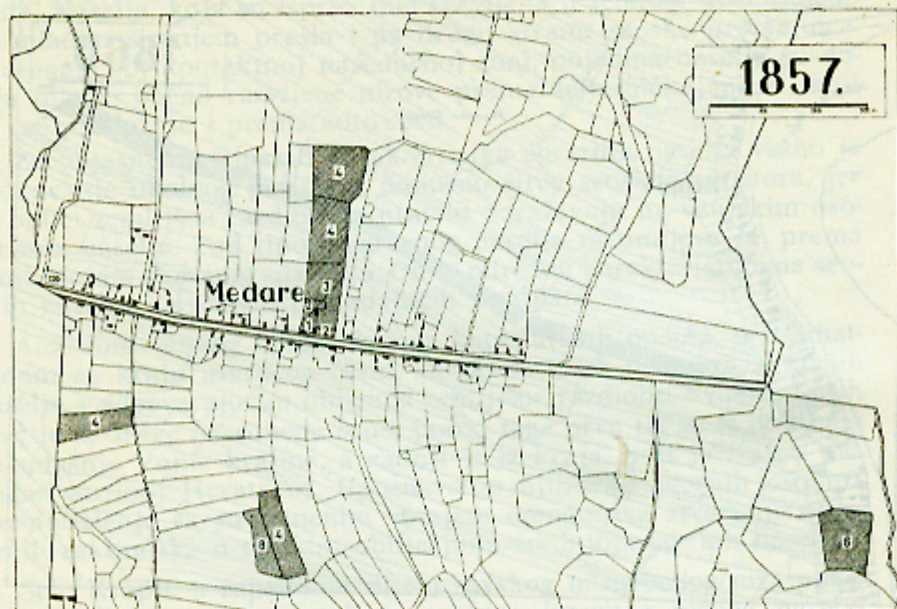
logiji javlja kao »village à champs contigus«,⁷ a u slovenskim radovima se naziva »vas s poljem v sklenjenih progah«.⁸

Ostali odabrani primjeri nemaju tako izrazite tipske značajke, ali su jednako interesantni i važni za objašnjenje složene problematike promatranih naselja. Cestovno naselje Medari u naseobenom nizu na dodiru prigorja i nizine ima u odnosu na prethodni primjer prelazni oblik zemljišne razdiobe, koji je raširen po čitavom kraju (sl. 4).⁹ Dio posjeda okupljen je iza doma u obliku relativno široke i kratke trake, a ostali dijelovi, površinom veći ili manji, raštrkani su po čitavom prostoru seoskog zemljišta. Posjed uz kuću, koji je zbog određenih razloga prekinut, sastoji se obično od nekoliko većih i pravilnih čestica vrtova, voćnjaka i oranica. Raštrkane parcele različitog su oblika i pružanja, a način njihova iskorišćavanja ovisi o lokalnim prirodnim uvjetima.

7. A. Demangeon, La géographie de l'habitat rural. Annales de Géographie, Paris 1927. (citirano prema: Problèm de géographie humaine Paris 1947).

8. S. Ilešič, Sistemi poljske razdielbe na Slovenskem, Ljubljana 1950 str. 74.

9. Gemeinde Medare, Gradiskaner Grenz Regiment Bezirk 1857. Sign. VI/27. Inv. br. 1229, Pžg. 219, Arhiv mapa u Zagrebu.

Sl. 4. Medari na kontaktu prigorja i nizine. Kombinirana zemljišna razdioba. Pojed sačinjavaju pravilno okupljene i razbacane čestice; 1. kuća i dvorište, 2. vrt, 3. voćnjak, 4. oranica, 5. pašnjak.

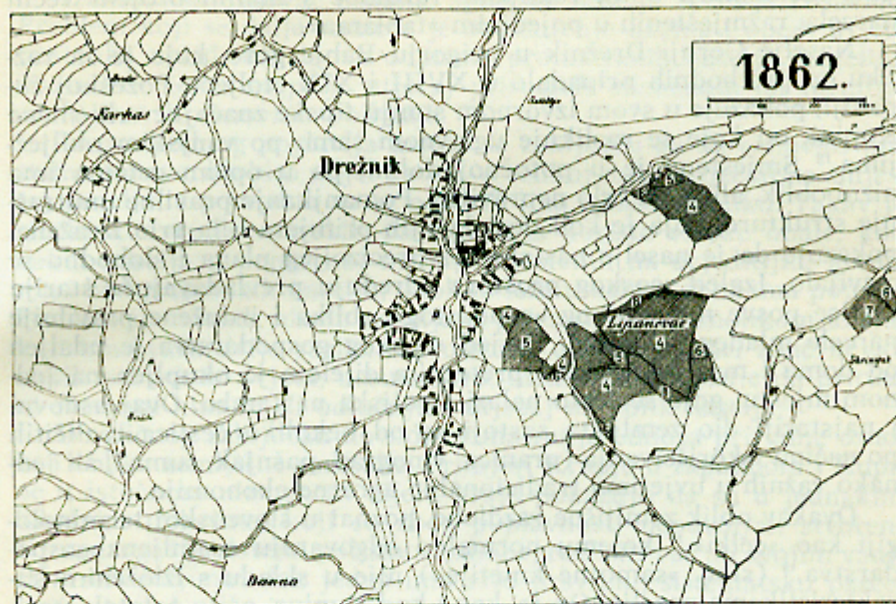
Fig. 4 The village of Medary where the flat land meets the foot hills. Combined land parcelling. The holding is composed of suitably concentrated as well as scattered parcels: (1) farmhouse and farmyard, (2) garden, (3) orchard, (4) tillable land, (5) meadow, (6) pasture.

Mlađi društveni procesi i ovdje su utjecali samo na ograničene promjene, vidljive na usitnjavanju i smanjenju veličine posjeda, te zgušnjavanju naselja, tako da nisu jače izmijenjene tipske značajke iz prošlog stoljeća. Ovakav oblik zemljine razdiobe odgovarao bi kombiniranom tipu koji Ilešič naziva »sklenjene proge in raznosmerni delci«,¹⁰ premda je karakteriziran općenito nepravilnom parcelacijom seoskog zemljišta.

Druga dva primjera imaju vrlo slične izvorne tipske značajke, iako su uzeta iz različitih naseobnih zona i područja s drugačijim društvenim razvitkom do pred kraj prošlog stoljeća (sl. 5). Selo Kupina u posavskoj nizini istočno od Broda predstavlja sredinom XIX stoljeća nizno naselje sa složenim oblikom zemljišne razdiobe.¹¹ Uz dom se nalazi najčešće samo okućnica, a osnovni posjed je udaljen od naselja i nema jedinstvene značajke. Njegov veći dio

10. Op. cit. str. 82.

11. Gemeinde Kupina, Broder Regiment Bezirk 1853. Sign. V/32, Inv. br. 1032, Pžg. 185, Arhiv mapa u Zagrebu.

Sl. 5. Gornji Drežnik u prigorju Babje gore. Nepravilna parcelarna struktura. Glavni dio posjeda je okupljen i udaljen od naselja; 1. kuća i dvorište, 2. vrt, 3. voćnjak, 4. oranica, 5. livada, 6. pašnjak, 7. vinograd.

Fig. 6 The village of Gornji Drežnik on the foot hills of Babja gora. Irregular parcelling structure. The chief part of the holdings is concentrated away from the settlement: (1) farmhouse and farmyard, (2) garden, (3) orchard, (4) tillable land, (5) meadow, (6) pasture, (7) vineyard.

je okupljen i sastoji se od nekoliko čestica raznovrsne namjene. Unutar toga nepravilnog, ali cjelovitog kompleksa, nalaze se prostornije oranice, pašnjaci i šumarci, uz koje se redovito javlja poljska gospodarska zgrada — »stan«. Ovaj dio posjeda je očito središnji i najvažniji, jer u uvjetima tradicionalnog gospodarenja čini zaokruženu cjelinu. Drugi, mlađi dio posjeda je razbacan. Polovicom prošlog stoljeća poplavnost je znatno utjecala na seoski prostor, koji je močvarnim tokovima podijeljen na dva područja povoljnija za agrarno iskorišćivanje. Ona je u izvjesnoj mjeri odredila i karakter njegove parcelarne strukture s nepravilnim geometrijskim česticama, koje su međutim prvenstveno odraz ranijeg sistema zemljišne razdiobe. Ovakav tip naselja raširen je u istočnim nizinskim područjima.

Društvene promjene krajem XIX stoljeća imale su za posljedicu raspadanje vrlo raširenih starih zadružnih domaćinstava i stvaranje individualnih gospodarstava i novih manjih zadruga. Pri tome se selo prostorno širilo, a posjed cijepao, što je dovelo do smanjenja veličine parcela i njihove jače raštrkanosti. U najnovije vrijeme

komasacijom i melioracijom seoskog prostora¹² stvoren je potpuno nov, racionalniji oblik zemljišne razdiobe s malim brojem većih parcela, razmještenih u pojedinim »tablama«.

Naselje Gornji Drežnik u prigorju Babje gore, koje je za razliku od prethodnih pripadalo u XVIII i XIX stoljeću Požeškoj županiji, pokazuje u svom izvornom stanju tipske značajke vrlo slične Kupini, od koje se razlikuje uglavnom samo po vanjskim obilježjima.¹³ Smješteno je u potočnoj dolini, pa u općim ortama ima nizni oblik, ali je on vrlo nepravilan. Pomanjkanje pravilne unutrašnje strukture, koja je kod dosadašnjih primjera bila vrlo izražena, pokazuje da je naselje nastalo bez preciznijeg plana i slobodno se razvijalo. Izgled seoskog prostora određuju prevladavajuće starije čestice posve nepravilnog »grudastog« oblika i izdužene pravilnije parcele mlađeg postanka. Posjed seoskog gospodarstva je udaljen od doma i male okućnice i pretežnim dijelom je okupljen na jednom mjestu, gdje se često nalazi i poljska nastamba. Ovaj osnovni i najstariji dio zemljišta sastoji se od nekoliko čestica različitih po načinu iskorišćivanja (oranica, vinograd, pašnjak, šuma), ali jednako važnih u uvjetima tradicionalne agrarne ekonomije.

Ovakav oblik zemljišne razdiobe, poznat u slovenskoj terminologiji kao »celki«,¹⁴ kojemu normalno odgovaraju osamljena gospodarstva,¹⁵ (slov. »samotne kmetije«) nije u skladu s izloženim karakteristikama naselja. On je, kao i kod Kupine, očito ostatak starijih naseobnih prilika s drugačijim oblikom i tipom naselja. Raspadanjem zadržnih gospodarstava vrši se cijepanje osnovnih čestica, okupljenih i izdvojenih, i stvara se nova zemljišna razdioba s pretežno razbacanim posjedom.

Na osnovu izloženog može se zaključiti da su u čitavom kraju prvobitno raširena nizna naselja s pretežno okupljenim posjedima, bilo da su oni cijelom površinom vezani uz dom ili samo jednim dijelom, ili se nalaze u poljskom prostoru, više ili manje udaljeni od sela. Osnovne razlike među naseljima, homogenim po svojem obliku, određene su, prema tome, karakteristikama zemljišne razdiobe. Utvrđeno je da je ona složenija i nepravilnija u istočnim nizinama i središnjim prigrorskim područjima. Mlađe socijalne promjene, nastale u razdoblju nakon ukidanja feudalizma i Vojne krajine, jače su se odrazile samo na seoskom zemljištu, dok su naselja redovito zadržala izvorne osobine. Učinci ovih promjena vrlo su izraziti u područjima u kojima su zadržna gospodarstva bila velika, posjedi okupljeni izvan sela, a oblici zemljišne razdiobe nepravilni.

12. Komasaacija k.o. Kupina dovršena je 1946. Novom razdiobom seoskog prostora težilo se da se razbacane čestice zbog ekonomičnosti obrade što više skupe. Svaki posjed grupiran je u nekoliko dijelova ovisno o kvalitetu raspoloživog zemljišta.

13. Općina Drežnik, Županija Požega 1862. Sign. IV/1, Inv. br. 630, Pžg. 95. Arhiv mapa u Zagrebu.

14. S. Ilešić, op. cit. str. 85.

15. I. Crkvenčić, op. cit. str. 16; Prigorje planinskog niza Ivančice. Radovi Geografskog instituta, sv. 1, Zagreb 1953, str. 53 i dalje.

Izložene su osnovne osobine agrarnih naselja Srednje Posavine. Problem koji se dalje nameće je objašnjenje načina i općih uvjeta postanka utvrđenih tipova odnosno promatranih naselja u cjelini. Razmotrit ćemo najprije utjecaj prirodnih elemenata na formiranje njihovih osnovnih obilježja.

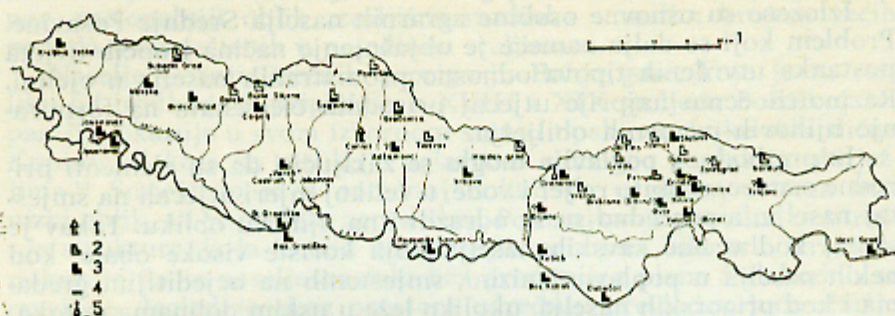
Iz prethodnog poglavlja moglo se zaključiti da su elementi prirodne osnove, osobito reljef i vode, u velikoj mjeri utjecali na smještaj naselja, a posredno su se odrazili i na njihovu obliku. Takav je slučaj kod većine savskih naselja koja koriste visoke obale, kod nekih naselja u poplavnoj nizini, smještenih na ocjeditijim gredama i kod prigorskih naselja, ukoliko leže u uskim dolinama potoka. Prevlast istovrsnih nizinih naselja u pejzažu vrlo raznolikom kraju, koji obuhvaća dvije različite prostorne cjeline i četiri zone nejednakih prirodnih uvjeta, nesumnjivo, međutim, pokazuje da prirodni elementi nisu imali odlučujući utjecaj na oblik naselja.

Do sličnog zaključka dovodi razmatranje odnosa prirodne osnove i oblika zemljišne razdiobe. Primjeri Krapje u zapadnom i Kupine u istočnom nizinskom dijelu kraja pokazuju da su u jednakim lokalnim uvjetima, koji su zbog poplavnosti nepovoljni, stvoreni bitno drugačiji sistemi poljske razdiobe, različiti već po svojim vanjskim obilježjima: dok jedan ima vrlo pravilnu, sistematsku parcelaciju, kod drugog je ona sasvim nepravilna. Nasuprot tome, u prirodno raznolikim dijelovima kraja, vlažnom nizinskom i brežuljkastom prigorskom, utvrđeni su analogni primjeri zemljišne razdiobe (Kupina i Gornji Drežnik). Očito je da se prirodnim uvjetima mogu još manje objasniti tipske značajke naselja, nego što je to slučaj kod njihova oblika. Oni se ipak ne smiju zanemariti u promatranju seoskog prostora. Reljef kao osnovni element, a zatim vode, znatno su utjecali na njegova detaljnija obilježja, osobito na raspored agrarnih površina i oblik čestica.

Za objašnjenje oblika i tipa proučavanih naselja najveću važnost imaju društveni faktori, pa ćemo ih u daljnjem izlaganju detaljnije razmotriti.

NASEOBENE PRILIKE DO SREDINE XVIII STOLJEĆA. U vremenski relativno mladom razdoblju stvoreni su materijalni sadržaji i prostorni odnosi, koji u velikoj mjeri određuju suvremeni izgled i važnost kraja. O daljoj prošlosti postoje oskudni podaci, na osnovu kojih je dosta teško dati određene zaključke o društvenim prilikama, a napose o naseljenosti i karakteristikama naselja. Potrebno je ipak razmotriti problematiku starijih razdoblja i istaći glavne spoznaje, da bi se potpunije sagledali učinci i značenje promjena izvršenih u drugoj polovici XVIII stoljeća.

Razdoblje srednjeg vijeka. Prema materijalnim tragovima i historijskim podacima proizlazi da se najveći broj srednjovjekovnih utvrđenih gradova — burgova od XIII do XV stoljeća nalazio u prigorskim prostorima Psunja, Babje gore i Dilja, a daleko manje ih je bilo u nizinskim dijelovima kraja: u posavskoj nizini i na njezinu rubu, te uz rijeku Savu, gdje su smješteni oko pogodnih

Sl. 6. Prostorni raspored srednjovjekovnih burgova i kaštela (prema A. Horvat); 1. burg (kaštel) — dvorac pod krovom, 2. ruševine burga (kaštela), 3. burg (kaštel) koji više ne postoji, 4. šanac oko burga (kaštela), 5. crkva obremenjenog značaja.

Fig. 6 The location of medieval castles (after B. Horvat): (1) castle with roof, (2) castle ruin, (3) spot where a castle once stood, (4) wall round a castle, (5) church with defensive character.

prijelaza (sl. 6).¹⁶ Razmještaj burgova po višim, teže pristupačnim predjelima, često blizu starih putova iz Posavine prema Požeškoj zavali i porječju Pakre i Ilove, zatim uz glavni riječni tok i u močvarnoj nizini, pokazuje da su prirodni elementi sistematski korišćeni u svrhu obrane. Njihov nejednoliki raspored očito odražava i određene naseobene prilike. Ukoliko se prihvati uvriježeno shvaćanje da su se srednjovjekovna naselja nalazila u blizini utvrđenih gradova, što je vrlo vjerovatno, s obzirom da su gradovi podizani zbog zaštite interesa zemljišnih posjednika (feudalac, župska ili plemenska zajednica),¹⁷ nameće se zaključak da su prigorja predstavljala najnaseljeniji prostor kraja. O ovome se može još određenije govoriti nakon razmatranja prostornog rasporeda posjeda i crkvenih župa.

O posjedima u srednjem vijeku relativno se malo zna. Historijski podaci najviše govore o imovinskim odnosima, pa se tek posredno dolazi do drugih spoznaja. S dosta sigurnosti rekonstruiran je opći položaj većine posjeda, dok je njihov detaljan raspored i opseg često ostao nejasan ili sasvim nepoznat. Iako vrlo oskudna, i ostala saznanja u vezi s posjedovnim prilikama unose nešto svjetla u slabo poznatu srednjovjekovnu problematiku kraja.

Na osnovu raspoloživih radova¹⁸ utvrđeno je da se najveći broj posjeda, od XIII stoljeća dalje, nalazio u prigrorskim krajevima.

16. Karta srednjovjekovnih burgova izrađena je prema karti A. Horvat: Gradovi (Burgovi) II, u Enciklopediji Jugoslavije sv. 3, Zagreb 1958.

17. A. Horvat, Grad (Burg). Hrvatska, Enciklopedija Jugoslavije sv. 3, str. 527.

18. Za utvrđivanje posjeda i općih društvenih prilika tokom srednjeg vijeka u Srednjoj Posavini najznačajniji su ovi radovi: J. Bösendorfer, *Cartice iz slavonske povijesti*, Osijek 1910; V. Klaić, *Plemići Svetački ili nobles de Zempche (997—1719)*, Rad JAZU, 199, Zagreb 1913; Đ. Szabo, *Lijesnica*,

Najviše ih je bilo u psunjskom i diljskom prigorju, dok su u relativno uskoj prigorskoj zoni Babje gore bili manje brojni i više su zahvaćali niže rubne dijelove prema posavskoj ravnici. U poplavnim nizinama spominje se vrlo malo posjeda bez veće važnosti; njihova središta nalazila su se pretežno u prigorskim burgovima ili u mosnim utvrdama na Savi.

Prostorni raspored srednjovjekovnih posjeda odgovarao je, prema tome, u općim crtama razmještaju utvrđenih gradova s kojima su funkcionalno najuže povezani. Burgovi predstavljaju ne samo specifična obrambena naselja, već i aktivna gospodarska središta pripadajućih agrarnih površina u okolici. Koncentracija posjeda i njihovih središta — utvrđenih gradova — u prigraskim krajevima nesumnjivo pokazuje da su oni bili jače naseljeni, te gospodarski i društveno vredniji od susjedne nizine, što je razumljivo i s obzirom na prednosti pitomih prigorskih pejzaža, koji privlače ranu naseljenost. Takvo stanje potvrđuje i prostorni raspored srednjovjekovnih crkvenih župa (sl. 7).¹⁹

Od ukupno 55 dokazanih ili vjerovatnih župa, koje se spominju u prvoj polovici XIV stoljeća, uglavnom u popisu župa 1334, 44 odnosno 80 posto nalazilo se u prigorskom prostoru i na njegovu rubu, a samo 11 je utvrđeno u posavskoj nizini, uključujući i one uz Savu. Župe su sigurno postojale samo u gušće naseljenim krajevima, pa iako je moglo biti i izvjesnih odstupanja od ovakvog shvaćanja, one predstavljaju značajan indikator većeg društvenog značenja nekoga kraja. Prostorni raspored crkvenih župa u Srednjoj Posavini jasno pokazuje, bolje od razmještaja posjeda i utvrđenih gradova, da je u prigorskim krajevima bilo težište naseljenosti i naselja.

O ostalim karakteristikama naselja zna se vrlo malo. Zapaženo je da su burgovi bili razmjerno male građevine.²⁰ Njihove rekonstrukcijom utvrđene dimenzije, koje su obično skromne, jednako kao i mjestimično očuvani materijalni ostaci, nisu u skladu s relativno velikim značenjem ovih naselja. U historijskim izvorima spomi-

P. o. Hrv. arheol. društva, sv. X, Zagreb 1909; Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1920; S. Pavičić, Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji, Zagreb 1953; Brodski kotar (razvijanje naselja), Hrvatska enciklopedija, sv. 3, Zagreb 1942; J. Čuk, Požeško plemstvo i požeška županija od doba prvih sačuvanih imena i naziva do polovice četrnaestog vijeka Rad JAZU, 231, Zagreb 1925.

19. Karta srednjovjekovnih crkvenih župa izrađena je na osnovu posebnih rasprava J. Butorca (Popis župa zagrebačke biskupije od god. 1334, P. o. Zbornik zagrebačke biskupije 1094—1944, Zagreb 1944, str. 10—11; Župe požeškog arhidakonata 1332—1335, P. o. Bogoslovske smotre, br. 1, str. 1—10 i citiranih radova Bösendorfera, Klaića, Pavičića i Čuka.

20. A. Horvat, op. cit. str. 527; Szabo to ističe osobito za susjedne gradove u porječju Pakre (Prilozi za povijesnu topografiju Požeške županije, P. o. Vjesnika Hrv. arheol. društva, sv. XI, Zagreb 1911, str. 6 i 10) a za Požegu navodi da je imao nastambu za samo 100 posadnih vojnika (Sredovječni gradovi . . . str. 121).

Sl. 7- Prostorni raspored srednjovjekovnih crkvenih župa; 1. dokazane župe, 2. vjerovatne župe, 3. dokazane ili vjerovatne župe neutvrđenog lokaliteta.

Fig. 7 The location of medieval parishes: (1) proved parish, (2) probable parish, (3) proved or probable parish of undefined location.

nje se u raznim dijelovima kraja i nekoliko trgovačko-obrtničkih naselja — podgrada vezanih uz utvrđene gradove, koja međutim nisu dostigla viši stupanj razvoja. Izuzev sačuvanih naziva, o seoskim naseljima nema nikakvih drugih podataka.

Izložena problematika nameće i neka opća pitanja. Pojava brojnih i vrlo važnih historijskih izvora oko XIII stoljeća, nakon prethodnog perioda sasvim oskudnog pisanim dokumentima, očito odražava razvijenije društvene prilike. Ovo stoljeće nesumnjivo predstavlja doba učvršćivanja feudalnih odnosa.²¹ Proces stabilizacije novog društvenog sistema podudara se s pojavom utvrđenih gradova — burgova, koji se u većoj mjeri podižu od druge polovice XIII stoljeća.²² Burgovi su ne samo najpodesniji objekti ratnog obrambenog značaja,²³ već još više zbjegovi i uporišta u uvjetima opće nesigurnosti, izražene naročito kod imovinskih odnosa.

Cjelokupna spoznaja o društvenim prilikama u to vrijeme, a osobito ona vezana uz posjede i utvrđene gradove, pokazuje da je život bio nesiguran, slabo povezan i izdvojen u lokalnim okvirima. Indirektno to potvrđuje i vrlo velik broj crkvenih župa, nerazmjern maloj srednjovjekovnoj naseljenosti.²⁴ Župe su očito bile prostanstvom male i vezane uz izolirane i šumskim površinama odvojene zone jače naseljenosti, koje su često zahvaćale visoke podgorske prostore. Društvene prilike određivale su karakter ekonomske os-

21. Prema Čuku (Požeško plemstvo. . . Rad JAZU, 229, Zagreb 1924, str. 92) u 12. i 13. stoljeću vrše se diobe jedinstvenog gradačkog posjeda i diobe unutar plemićkih zajednica. Tada se zapisuju posjedi i njihovi vlasnici, od tada potječu prve darovnice i prve pamtice.

22. A. Horvat, op. cit. str. 526.

23. Op. cit.

24. Naprama broju od 55 župa isključivo katoličkih u prvoj polovici XIV stoljeća, pred drugi svjetski rat postojale su ukupno 54 župe od kojih 36 katoličkih, 15 pravoslavnih i 3 grkokatoličke.

nove: izvojen život bazirao se na lokalnim i tradicionalnim gospodarskim izvorima.²⁵

Promatran u cjelini, prostor Srednje Posavine u toku srednjeg vijeka značenjem je zaostajao za susjednom Požeškom zavalom. U Požeškoj zavali bilo je težište stare, prirodno zaokružene županije, koja se prema jugu protezala do Save. U skladu s prevladavajućom društvenom orijentacijom u meridionalnom smjeru, posavski je kraj imao karakter prelaznog prostora. Prirodno nepovoljniji zbog velikih poplavnih nizina, on je i u društvenom pogledu bio manje važan, jer je predstavljao rubni dio požeške županije prema susjednoj Bosni.

Tursko razdoblje. Decenij i pol dugo razdoblje turske vladavine izaziva interes najviše zbog općih društvenih zbivanja, koja su u većoj mjeri izmijenila ranije, srednjovjekovne odnose. Iz toga vremena postoje, međutim, i značajniji podaci o naseljima, na osnovu kojih se može s dosta sigurnosti podsjetiti na njihova osnovna obilježja.

Velike promjene u ovom razdoblju najprije su se odrazile na stanovništvu koje se u prvo vrijeme smanjilo. Tokom postupnog turskog prodiranja i osvajanja kraja (1530—1544) stanovništvo je izloženo dužoj nesigurnosti i stradavanju. U takvim prilikama znatan dio starosjedilaca, uglavnom iz zapadne Posavine od Cernika do Velike, iseljuje se prema manje izloženim krajevima na zapadu i sjeverozapadu. Suvremeni podaci navode da su osobito pojedini feudinci preseljavali svoje kmetove s ugroženih posjeda na sigurne u sjeverozapadnoj Hrvatskoj i dalje u Mađarskoj i Austriji.²⁶ Srednji i istočni dijelovi kraja, od Cernika do Ortljave i istočno od nje, više su očuvali staro stanovništvo, jer ono prilazi Turcima i ponegdje u većem broju, kao što je bio slučaj u prigorskom zaleđu Cernika i oko Vrbove, prima islam.²⁷ Na osvojene puste i slabo naseljene zemlje dovode Turci iz Bosne srpsko stočarsko stanovništvo porijeklom iz središnjeg dinarskog prostora. Novo stanovništvo pretežno se naseljuje u zapadnijim krajevima, iz kojih su se iselili mnogi starosjedinci, a javlja se i u ostalim, osobito gorskim područjima. U većem dijelu psunjskog prigorja i južnije nizine, koji kroz cijelo tursko razdoblje imaju karakter krajine, osnovu naseljenosti čine lako pokretni »Vlasi«, grupirani osobito oko graničnih utvrda.²⁸ Povlašteno i posebno organizirano »vlaško« stanovništvo u službi tur-

25. Značajan je izvor iz 1272. u kojem se navodi da potomci Benediktovi i Berislavljevi još nisu podijelili veliku šumu između Mursunje i Save. Te su se godine složili da se sva korist od šume, a osobito od paša i žirjenja svinja, ima dijeliti napola. Isto su ugovorili i za ribnjak na Mursunji (J. Čuk, Požeško plemstvo. . . Rad JAZU 231, str. 72).

26. S. Pavičić, Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja, str. 205 i 207.

27. Op. cit. str. 238.

28. H. Šabanović, Slavonija (Iz poglavlja: Južnoslavenske zemlje pod turskom vlašću u vrijeme uspona turske moći), Historija naroda Jugoslavije II, Zagreb 1958, str. 207.

ske krajine određuje karakteristike širog kraja — »Male Vlaške«, koja je uglavnom zahvaćala prostor u gornjem porječju Ilave i Pakre.

Tursko prodiranje uvjetuje velika kretanja i u pojedinim područjima pravu smjenu stanovništva, te povezano s time dovodi do značajnih etničkih i vjerskih promjena. U prvobitno hrvatskom i katoličkom kraju, javljaju se s turskom vlašću pravoslavni Srbi, doseljeni muslimani i islamizirani starijosjedinci. Hrvati katolici ipak su ostali i na kraju XVI stoljeća najbrojniji element,²⁹ nakon što su izvršene najveće društvene promjene. Izuzev zapadnog dijela, gotovo isključivo naseljenog srpskim stanovništvom, u cijelom ostalom kraju prevladavaju Hrvati, negdje jače islamizirani, koji čine osnovu seoskog stanovništva. Glavnina muslimana živi u gradskim središtima.

Uz tursko razdoblje vezane su i druge značajne društvene pojave. Starosjedilačko stanovništvo i doseljene stočarske grupe, izuzev onih u »Maloj Vlaškoj«, podvrgnuti su feudalizmu i uključeni u ekonomsku organizaciju kraja osnovanu na novim feudalnim posjedima — timarima i zijametima. Postoji dakle određeni kontinuitet u društvenom uređenju prema prethodnom, srednjovjekovnom razdoblju,³⁰ ali se znatnije izmjenio način života i povezano s njime došlo je do promjena u oblicima gospodarskog iskorišćivanja. Dolaskom Turaka prekida se u većoj mjeri stabilizirani život tokom XIII — XVI stoljeća, a jača pokretljivost stanovništva. Ona je uvjetovana pojačanom nesigurnošću, osobito izraženom u zapadnim krajevima, koji su uključeni u tursku krajinu, i doseljavanjem novog stanovništva bez veće tradicije sesilnog života.³¹ Ovakva se naseljenost nužno osnivala na stočarstvu, pa je tursko razdoblje istovremeno značilo porast važnosti stočarskog gospodarstva, a opadanje poljodjelstva, koje je u srednjem vijeku već relativno razvijeno.³²

29. Op. cit. str. 206.

30. Iz odredaba požeške kanun-name iz 1545. proizlazi da je većina ustaljenih feudalnih podavanja iz predturskog razdoblja uz manje izmjene zadržana i nakon stabiliziranja nove vlasti (B. Đurđev, Požeška kanun-nama iz 1545. godine. Glasnik državnog muzeja u Sarajevu, sv. 1, Sarajevo 1946, str. 134 i dalje).

31. Prema Pavičiću u Turci su poslije 1544. naseljavali oko Novske, Pakraca i Daruvara stanovništvo koje se prethodno 1—2 naraštaja zadržalo između donje Bosne i donjeg Vrbasa, a porjakom je iz središnjeg planinskog prostora (Op. cit. str. 210). Brojni izvori spominju da se to pokretno stanovništvo selilo i dalje, prema hrvatskoj Krajini, privučeno ponudama krajiških zapovjednika. Osnovna imovina doseljenih »Vlaha« bila je stoka, a najveći problem kod smještaja opskrba žitaricama (A. Ivić, Doseljavanje Srba u Slavoniju tokom XVI stoljeća, Glasnik geografskog društva sv. 7—8, Beograd 1922, str. 95 i dalje; Pavičić, op. cit. str. 213 i dr.). Krajiški zapovjednici koji primaju doseljenike preporučuju da ih treba hraniti »dok se ne priuče poljoprivredi« što pokazuje da su bili izraziti stočari (V. Klaić, Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća, sv. I, Zagreb 1899, str. 426).

32. Prodor Turaka, koji uvjetuje raspadanje strog feudalnog poretka dovodi do jače pokretljivosti stanovništva i jačanja tradicionalnog stočarstva. Povezano s time ponovo oživljavaju preživjeli oblici rodovsko-plemenskog urede-

U turskom razdoblju nije izmijenjeno dotadašnje značenje kraja, niti je došlo do promjene u važnosti njegovih glavnih dijelova. Političko jedinstvo prostora sjeverno i južno od rijeke Save, koje je omogućilo intenzivna strujanja stanovništva, pojačalo je samo veze sa susjednom Bosnom,³³ i u širim razmjerima učvrstilo već ranije ispoljenu meridionalnu orijentaciju kraja, koji i dalje zadržava karakteristike manje važnog prostora prijelaza. Požeška zavala je i u tursko vrijeme ostala središnji i društveno najpovoljniji dio Međuriječja, nerazmjerno važniji od rubnih prostora uz Savu i Dravu. Takvo stanje došlo je do izražaja i u upravnoj podjeli. Veći dio Srednje Posavine pripadao je Požeškom sandžaku, a manji i slabije naseljen zapadni kraj Cerničkom sandžaku, koji se prostorno stabilizirao tek krajem XVI stoljeća,³⁴ dok su važna mosna korrespondentna naselja na Savi uključena u Bosanski pašaluk. Posebno je karakteristična niža upravna podjela, koja jasno odražava različitu važnost glavnih dijelova kraja. Većina nižih upravnih središta nalazila se u prigrorskim područjima, a svega nekoliko bilo je u nizini i na Savi, u važnim utvrdama.³⁵ Prigrorski su krajevi i u turskom razdoblju ostali naseljeniji i društveno značajniji od posavske nizine.

Historijski podaci o naseljima u ovom razdoblju pretežno se odnose na gradove, koji se jače razvijaju, dok o seoskim naseljima postoje oskudni podaci i tek posredno se može doći do određene spoznaje o njihovim osobinama. Prodiranjem Turaka brojni utvrđeni gradovi su propali ili su izgubili ranije funkcije. U odnosu na srednjovjekovno razdoblje njihov se broj u XVI i XVII stoljeću znatno smanjio, ali je porasla naseljenost i važnost onih, koji su se održali.

Najznačajniji su Cernik, koji je kroz čitavo XVII stoljeće sjedište sandžaka i Brod kao centar kadiluka i nahije, oba utvrđeni gradovi na važnim putovima iz Slavonije prema Bosni. Cernik je početkom XVII stoljeća imao oko 600 kuća, a u drugoj polovici istog stoljeća preko 900 kuća.³⁶ Brod je veličinom bio gotovo jednak: 1626. imao je 500 muslimanskih i 40 katoličkih kuća, a u kasnijem opisu Bosanskog sandžaka navodi se u Brodu 800 kuća.³⁷

nja (B. Sučević, Razvitak «Vlaških prava» u varaždinskom generalatu, Historijski zbornik br. 1—4, Zagreb 1953, str. 33 i dalje).

33. Značajno je da su za Turaka franjevci u Slavoniji pisali zapadnom ćirilicom ili tzv. Bosančicom (T. Matić, Slavonsko selo u djelima hrvatskih pisaca potkraj osamnaestog vijeka Rad JAZU 324, Zagreb 1962, str. 54).

34. Cernik postaje središte sandžaka krajem XVI i početkom XVII stoljeća, kada se turska granica pomaknula iza Čezme i Moslavine (H. Šabanović, Slavonija iz poglavlja: Južnoslavenski narodi u vrijeme opadanja turskog feudalizma. Historija naroda Jugoslavije II, Zagreb 1958, str. 622).

35. Status kadiluka imali su povremeno ili stalno Brod, Kobaš, Cernik i Velika, a nahije su se nalazile u Gnojnici, Gnanici, Drenovcima, Brodu, Vrhovinama, Brezni, Cerniku, Bijeloj Stijeni, Podvrškom, Šagovini i Pakarskom Sredelu (Okučani) (H. Šabanović, Bosanski pašaluk. Sarajevo 1960, str. 180 i dalje).

36. S. Pavičić, op. cit. str. 212, 240.

37. Op. cit. str. 258.

Pored Broda, veću važnost imaju i ostala mosna utvrđena naselja na Savi, osobito Kobaš i Dubočac, te Davor, Gradiška i Jasenovac. Kobaš je početkom XVI stoljeća imao 200 muslimanskih kuća, vjerovatno u oba korespondentna naselja, a u Dubočcu se u isto vrijeme navodi 25 muslimanskih kuća u naselju na lijevoj obali, te 230 muslimanskih i 40 katoličkih kuća oko jake, istoimene utvrde na desnoj obali. Gradiška je na obje obale imala početkom XVII stoljeća 700 kuća.³⁸ Podaci o veličini i značenju naselja na Savi navode na zaključak na su se važniji dijelovi svih dvojnih savskih naselja, s brojnim stanovništvom i značajnijim upravnim funkcijama, nalazili, osim kod Broda, na bosanskoj strani.

U zapadnom graničnom kraju kroz cijelo tursko razdoblje značenjem se ističu Kraljeva Velika i Bijela Stijena. Velika je isturena utvrda prema pojasu graničnog Poilovlja, pa ima veliku važnost i stalno jaku posadu. Početkom XVII stoljeća spominje se u naselju pored utvrde 200 kuća. U isto vrijeme Bijela Stijena, druga poznata krajiška utvrda na važnom putu prema graničnim turskim krajevima oko Ilove i Pakre, ima oko 60 kuća.³⁹

Pored Cernika i Bijeje Stijene, u prigorskom se prostoru značenjem ističu manja upravna središta vezana uz stare utvrđene gradove, ali o njihovoj veličini i drugim osobinama nema podataka.

Najveću važnost imali su gradovi na povoljnim obrambenim položajima i na prometnim putovima i u njima se naseljava pretežno muslimansko stanovništvo, koje se neprekidno povećava u toku XVII stoljeća.⁴⁰ Pored porasta gradskog stanovništva, za tursko je razdoblje karakterističan i jači prostorni razvoj gradskih naselja, unutar kojih se stvaraju određene prostorno-funkcionalne cjeline.⁴¹ U razmjerno kratkom periodu turske vlasti gradovi se razvijaju prema orijentalnom uzoru, ali nikad nisu dobili takva obilježja u tolikoj mjeri kao gradska središta u Bosni, Srbiji i Makedoniji.

Za seoska su naselja osobito značajni oni podaci, koji posredno upućuju na njihove tipske značajke.

God. 1563. bilo je u kraju »Male Vlaške« 410 kuća naseljenih »Vlasima«.⁴² Oko 1566. spominje se u Pakračkom, kasnijem Cerničkom sandžaku 398 »vlaških« kuća u 268 sela, podijeljenih u 11 džemata; od toga je bilo 57 pustih sela.⁴³ Iskazivanje naseljenosti brojem kuća u kraju u kojem je gotovo isključivo živjelo »vlaško«

38. Op. cit. str. 220, 240, 258.

39. T. S mič i k l a s, Dvjestogodišnjica. . . I, str. 4—5.

40. H. Š a b a n o v i ć, Slavonija (iz poglavlja: Južnoslavenski narodi u vrijeme opadanja. . .) Historija naroda Jugoslavije II, str. 626—627.

41. Najizrazitiji primjer takvog razvitka je Cernik, koji se sastojao od utvrde podignute još u predturskom razdoblju, od poslovnog dijela — čaršije, u kojoj je E. Č e l e b i (Putopis I, Sarajevo 1954, str. 255) našao 2 hana, 1 amam i 150 dućana i od stambenih dijelova—mahala. Jugoistočni dio Cernika, ranije samostalno naselje, još danas se zove Mala (od mahale).

42. H. Š a b a n o v i ć, Slavonija (iz poglavlja: Južnoslavenske zemlje pod turskom vlašću. . .) Historija naroda Jugoslavije II, str. 207.

43. Op. cit. str. 210.

stanovništvo, pored muslimana u gradovima, predstavlja značajnu činjenicu koja navodi na zaključak da su kuće, odnosno domovi, usamljeni ili u manjim skupinama, bili prevladavajući oblik naselja. I vrlo veliki broj sela u tome prostoru, približno dvostruko veći od današnjeg, jednako upućuje da su naselja bila vrlo mala.

Za upoznavanje naseobenih prilika u zapadnim krajevima karakterističan je i opis bosanskog beglerbegata iz 1620. U njemu se navodi da »sandžak cernički, u stvari vojvodat, ima do pet hiljada dimova rasutih po selima i pojedinim kućama seljaka, a sva su sela tako rasuta, da su jedna drugomu blizu.«⁴⁴

Za istočnije dijelove kraja, u kojima se starosjedilačko stanovništvo više očuvalo, značajni su podaci o veličini katoličkih crkvenih župa. Lužanska i drinovačka župa uz Orljavu imale su oko 1680. u 14, odnosno 10 sela približno svaka 350 kuća.⁴⁵ U župama sjeverno i istočno od Broda stanje je bilo slijedeće: glogovička župa brojala je 1660. god. 16 sela sa 300—350 kuća, župa u Vrhovinama imala je 1650. u 19 sela 165 kuća, a u garčinskoj župi sela su se oko 1673. sastojala prosječno od 12—13 kuća.⁴⁶

Poređenjem broja sela i kuća u navedenim župama proizlazi da su sela u istočnijim dijelovima kraja imala razmjerno veći broj domova, obično iznad 10, a ponekad i preko 30. Ovaj prosjek, izračunat za sela kao osnovne naseobine, pa prema tome i statističke jedinice, ne mora, međutim, odražavati njihovo stvarno stanje. U izvornim podacima o crkvenim župama nigdje se ne spominje prostorni opseg i karakter naselja, a samo postojanje velikog broja sela pod današnjim imenom, uz koja su vezani podaci o broju obitelji odnosno domova, nije dovoljan razlog za zaključak o prevladavajućim okupljenim naseljima.⁴⁷ Podaci kanonskih vizitacija o veličini župa očito su dani za širu naseobenu jedinicu, odnosno za statistički pojam sela, a ne za njegove manje dijelove, što pokazuje i usporedba veličine cerničke župe 1680. (25 sela sa 350 obitelji)⁴⁸ i navedenog turskog dokumenta iz 1620. Primjer sela Odvorci u drinovačkoj župi, za koje se iznimno navodi da se sastojalo od desetak zaselaka, jednako potvrđuje ovu činjenicu.

U turskom su razdoblju očito prevladavala mala i više ili manje raštrkana seoska naselja među kojima su postojale određene regionalne razlike u skladu s karakteristikama društvenog razvitka pojedinih dijelova kraja.

Prva polovica XVIII stoljeća. Srednja Posavina je definitivno osvojena od Turaka 1691, ali sve do sredine narednog stoljeća nema u njoj sredeog života. Premda je već 1702. najvećim

44. T. Smičiklas, op. cit. str. 5.

45. S. Pavičić, op. cit. str. 239.

46. Op. cit. str. 262—263.

47. Problem postaje shvatljiviji na primjeru naselja sjeverozapadne Hrvatske, koja su i u fazi disperzije sredinom XIX stoljeća i kasnije kada su se transformirala u zaseoke, prikazivana jednako u obliku većih upravno-statističkih jedinica — sela.

48. S. Pavičić, op. cit. str. 238.

dijelom uključena u novu Posavsku krajinu,⁴⁹ po uvjetima razvitka bitno se ne razlikuje od ostalih, provincijalnih krajeva Slavonije. Stabiliziranje društvenih prilika u ovom razdoblju tzv. provizorija, koje traje do 1745, ometaju stalni ratovi i nesređena uprava. Sva vlast u oslobođenim krajevima podijeljena je između Ratnog vijeća (Hofkriegsrata), nadležnog za vojne poslove, i Dvorske komore, koja vrši civilnu upravu i prihodima od zemlje treba da izdržava vojsku. Vojničko-komorska uprava, koja je i ostali dio Slavonije pretvorila u neku vrstu Vojne krajine, u praksi se pokazala vrlo složena i dovodila je do stalnih sukoba između oba organa vlasti. Zbog slabe naseljenosti i primitivnog gospodarstva ovakvo stanje se vrlo nepovoljno odražavalo na život naroda i red u zemlji. Prva polovica XVIII stoljeća je uz to razdoblje velikih ratova s Turskom, koji se s prekidima vode od 1687—1739. Oni uvjetuju česte i snažne pokrete stanovništva, gospodarski iscrpljuju zemlju i pogoršavaju već nesređene društvene prilike.

U ovom razdoblju naseljuje se novo stanovništvo porijeklom pretežno iz daljih zapadnih i južnih krajeva. Doseljavanje je bilo najintenzivnije u posljednjem deceniju XVII stoljeća i u prvih tridesetak godina XVIII stoljeća, u periodu velikih ratova s kojima su pokreti stanovništva usko povezani. Prostorno se ono različito odrazilo, ali uglavnom jače u zapadnim, a slabije u središnjim i istočnim područjima. U Diljskoj Posavini i u posavskom prostoru uz Babju goru, iz kojega je razmjerno brojno muslimansko seosko stanovništvo izbjeglo zajedno s Turcima, naseljavaju se Hrvati i Srbi iz Bosne, te hrvatsko stanovništvo iz okolnih krajeva Slavonije.⁵⁰ Bosanski su se doseljenici pretežno naselili u posavskoj nizini i pored Save, u područjima koja su zbog blizine i pogodnih riječnih prijelaza tradicionalno povezana s južnijim krajevima uz rijeke Vrbas i Bosnu. Unatoč brojnosti, mlađe stanovništvo nije premašilo starosjediocce, koji su se održali za turske vlasti i kasnije ostali brojčano jači element.

Kolonizacija je bila značajnija u zapadnom dijelu kraja — u Psunjskoj Posavini, od Velike do Cernika. Ovaj, u turskom razdoblju krajiški prostor, koji je djelomično pripadao »ničijoj zemlji« uz graničnu Ilovu, već u XVII stoljeću je rijetko naseljen, jer je izgubio znatan dio pravoslavnih »Vlaha« i katoličkih »predavaca«, prebjeglih u Križevačku krajinu osobito krajem XVI i početkom XVII stoljeća. U ratu 1687—1691. iz njega se iselilo malobrojno gradsko i seosko muslimansko stanovništvo, tako da je mjestimično opustio. Od 1692—1720. i kasnije vrši se intenzivno naseljavanje novog stanovništva.

49. Prema karti Slavonije u vrijeme Požarevačkog mira 1718. (T. Smičklas, op. cit.) Srednja Posavina je najvećim dijelom pripadala tzv. Gornjoj i Srednjoj Posavskoj krajini, koja se tada protezala od ušća Lonje do Rače na Savi. U provincijalu su se nalazili Subocki distrikt u Maloj Vlaškoj i prigorsko zaleđe Cernika, gdje je bilo cerničko vlastelinstvo baruna Petrascha.

50. S. Pavičić, op. cit. str. 243 i dalje.

Oko Bijele Stijene te između Okučana, Cernika i Save, gdje se očuvalo nešto ranijih naseljenika, doseljavaju se u velikom broju Srbi iz obližnjeg kraja uz Vrbas neposredno poslije 1691, te manje skupine hrvatskog stanovništva, također iz Bosne i iz porječja Lonje.⁵¹ Granični prostor zapadno od Soboštine, za turskog razdoblja vrlo slabo naseljen, zaposjedaju pretežno hrvatski doseljenici iz Gornje Posavine i bližnjih dijelova Bosne, a kasnije iz udaljenijih krajeva — Gorskog kotara, Like i Velebitskog podgorja. Srpskom strujom isključivo iz Bosanske Posavine naseljena su sjevernija područja oko Subockog Grada i Krička.⁵²

Značajna postturska kolonizacija, koja se vršila u većim ili manjim skupinama, spontano ili posredstvom krajiških vlasti, produžila je zatečene društveno-ekonomske prilike, jer se doseljeno stanovništvo po načinu života nije znatnije razlikovalo od starosjedilaca. Oskudni podaci iz tog vremena pokazuju da gospodarsku osnovu čini tradicionalno stočarstvo, uz koje se prostorno nejednoliko, ali svuda samo u ograničenoj mjeri prakticiralo i poljodjelstvo.

Značajni su rezultati popisa 1702. izvršenog nakon prvog velikog vala naseljavanja u područjima koja su prvobitno pripadala Provincijalu.⁵³ U Subockom distriktu Male Vlačke (naselja Kričke i Subocki Grad) svaka kuća od ukupno 25 popisanih (19 zadružnih) imala je u prosjeku oko 6 ovaca odnosno svinja, 4 krave, 2 vola i više od 1 konja. U distriktu Bijela Stijena (naselja: Lještani, Bobare, Bijela Stijena, Trnakovac, Čaprginci, Širinci, Zuberkovac i Sagovina) na jednu kuću od ukupno 55 (24 zadruge) dolazio je gotovo isti broj stoke, a u nekim pojedinačno popisanim naseljima (Škrabutnik i dr.) stoke je bilo još više, osobito sitne. Obradive površine u tim područjima vrlo su male, tako da je npr. u Subockom distriktu svaka kuća imala u prosjeku svega 4 motike odnosno 1/4 jutra obradivog zemljišta (1 motika iznosi 100 četv. hv). Na njima su se uzgajala stara žita, pretežno proso i napolica i u većoj mjeri mlađe rašireni kukuruz. Vinograde su imala samo naselja u kojima se održalo nešto starosjedilačkog stanovništva. Najveće agrarne površine su pod livadama i pašnjacima.⁵⁴

Nasuprot ovim prigorskim područjima, jače zahvaćenim kolonizacijom, istočnije nizine u kojima se stara naseljenost više očuvala imale su razvijenije poljodjelstvo. Ni tu međutim ono nije predstavljalo osnovu gospodarstva. U popisu Đakovštine iste godine 1702.

51. Op. cit. str. 220—223.

52. Op. cit. str. 224—226.

53. Od 1697—1702 u čitavoj provincijalnoj Slavoniji popisana su naselja i domaćinstva, utvrđen je broj stoke i veličina obradivog i ostalog zemljišta, ograničeni su seoski hatari, određena je visina godišnje kontribucije i svakom naselju je izdana primarna gruntovnica — »specificam classificationem« (J. Bösendorfer, Agrarni odnosi u Slavoniji, Zagreb 1950, str. 69). U krajiškim područjima popis je trebao biti proveden nakon prestanka turske opasnosti, ali do njega nikad nije došlo.

54. T. Smičiklas, Dvjestogodišnjica. . . II, str. 208—209, 229, 261—270.

spominju se naselja (Perkovci, Čajkovci, Andrijevići, Topolje i dr.) sa više obradivog zemljišta, ali ono veličinom i značenjem zaostaje za pašnjacima i šumama za pašu i žirenje, što je u skladu s prevladavajućom stočarskom ekonomijom.⁵⁵

Opće gospodarsko stanje iz početka XVIII stoljeća nije se izmijenilo narednih godina. Štoviše, porasla je važnost stoke koja u okviru tradicionalne ekonomije ima veće komercijalno značenje. Oficir-pjesnik M.A. Reljković, koji vjerno odražava prilike svoga vremena, osobito ističe značenje uzgoja svinja, a od krupne stoke volove, neophodnih u poljskim radovima.⁵⁶ Veliku raširenost stočarstva, koje se odražavalo u načinu života, navode i ostali suvremenici i kasnije historičari Vojne krajine.⁵⁷ U istom periodu prve polovice XVIII stoljeća poljodjelstvo se slabo razvijalo, pa je zadržalo značajke izražene već u popisnim podacima iz 1702. Na poljima se primjenjuje stari tropoljni i često višepoljni sistem obrade s velikim površinama na ugaru.⁵⁸ Obrada je spora i primitivna s teškim drvenim plugom i nekoliko volovskih zaprega. Oranične površine su male i odvojene pašnjacima i šumama, a urod nizak i sastavljen od slabih vrsta bijelih žita i kukuruza.⁵⁹

Tradicionalno stočarenje sa zajedničkim pašnjacima i šumama, uz koje je u ograničenim razmjerima postojalo primitivno poljodjelstvo, predstavljalo je u najvećem dijelu kraja društveno-ekonomsku podlogu života, određivalo je karakter naselja i utjecalo na jaku transformaciju pejzaža, koja se pojačala s mlađim naseljavanjem. Društvena organizacija temeljila se na kućnim zadrugama i narodnoj samoupravi sela s elementima neke vrste prvobitne zajednice.⁶⁰ U Krajini se na nju nadovezala vojnička uprava odozgo, koja je imala za cilj da stvori vojnike za graničnu službu i ratovanja na drugim bojištima. Ova kombinacija patrijarhalnog društva i vojno-krajiškog sistema stvorila je niz problema, koji se ozbiljnije počinju rješavati tek u drugoj polovici stoljeća.

55. Op. cit. str. 312—314.

56. M. A. Reljković, Satir, Zagreb 1895, str. 34 i dalje.

57. Posebno je karakteristična konstatacija F. W. Taubea (Historische und geographische Beschreibung des Königreiches Slavonien und Herzogthumes Syrmien, II, Leipzig 1777—1778, str. 67—71.) da je Slavonija još sredinom XVIII stoljeća gnijezdo razbojnika i hajduka. Razvijena »hajdučja« normalan je rezultat prevladavajuće stočarske ekonomije. Polunomaški stočari bili su u isto vrijeme pomalo pastiri, hajduci, jataci i trgovci stokom.

58. J. Bösendorfer, op. cit. str. 68.

59. Pored Reljkovićevih opisa koji upućuju na jaču raširenost napolice (pšenica i raž) i kukuruza, značajan je prikaz poljodjelstva u požeškoj županiji iz druge polovice XVIII stoljeća koji su dali Piller i Mitterpacher. Oni navode da se u gorskim područjima najviše sije proso, a u nizinskim kukuruz. Pšenicu siju kmetovi samo zbog panasa, a vlaste'a zbog dobitka. (T. Matić Narodni život i običaji u požeškoj županiji krajem XVIII vijeka. Zbornik za narodni život i običaje, knj. 35, Zagreb 1951, str. 15).

60. R. Bičanić, Počeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici, Zagreb 1952, str. 26 i dalje.

Prevladavajućem tradicionalnom stočarskom gospodarstvu, za koje je trebalo mnogo pašnjačkih i šumskih površina, normalno su odgovarala disperzna i u određenoj mjeri pokretna naselja, sa više ili manje raštrkanim, pretežno zadružnim domovima, društveno ekonomski povezanim u širu zajednicu sela. Na ovakav karakter naselja jednako upućuju popisni i historijski podaci. Kao i u turskim izvještajima, u popisu područja oko Bijele Stijene 1688. naseljenost je prikazana brojem kuća odnosno domova.⁶¹ U popisnim podacima novooslobođenih krajeva 1702. naseljenost Male Vlačke i drugih prigrorskih područja iskazana je većim naseobenim jedinicama — selima, ali se iz njihove veličine i stočarskog karaktera logično zaključuje da su se sastojala od disperznih domova.⁶² Uostalom, ovim je popisom ponovo obuhvaćen prostor oko Bijele Stijene, samo su sada domovi očito uključeni u pojedina sela.⁶³

I neki historijski zapisi potvrđuju dosadašnje navode. Tako Taube, koji je putovao Slavonijom 1776—1777, navodi da »još prije 30 godina u čitavom kraju nije bilo sela; seoski domovi bili su raštrkani.«⁶⁴ U nešto kasnijem opisu Pizzera i Mitterpachera, koji su na putu po Požeškoj županiji 1782. obišli i prigrorsko područje oko Cernika, spominje se da su »stanovnici planinskih krajeva ranije rijetko imali naselja na okupu. Kuće su im bile rasute i raštrkane.«⁶⁵

Navedene činjenice, kao i ostale koje će se iznijeti i predočiti u narednom poglavlju, nesumnjivo govore o raširenim disperznim agrarnim naseljima, koja su u skladu s naslijeđenim karakteristikama materijalne osnove i socijalnog uređenja zadržala i u prvoj polovici XVIII stoljeća dotadašnje tipske karakteristike. Ostaje jedino pitanje karaktera njihove disperzije. Analizom lokalnih društvenih i gospodarskih prilika, kao i mladih katastarskih planova došlo se do spoznaje da je disperzija prvenstveno ovisila o porijeklu i osobinama stanovništva te o stupnju raširenosti dominantnog oblika gospodarstva — o pojavama međusobno povezanim. U izrazitijim stočarskim krajevima, koji su pretežno naseljeni novim stanovništvom, naselja su bila više disperzna i pokretna. Naprotiv, u istočnijim prigrorskim i nizinskim dijelovima kraja, u kojima se održalo brojno starosjedilačko stanovništvo, a poljodjelstvo je uz važnije stočarstvo bilo tradicionalno razvijeno, disperzija naselja bila je slabija, a njihova prostorna pokretljivost manja. Okruženi vlastitim obradivim površinama i zajedničkim paš-

61. To je godište bilo oko Bijele Stijene 438 stanovnika u 44 nastanjena doma (T. Smičikles op. cit. str. 32—33).

62. U gorskim predjelima popisano je 1702. god. 12 naselja koja su se u prosjeku sastojala od 8 domova, od čega 5 zadružnih.

63. Pet godina nakon prvog popisa u bijelostijenskom distriktu bilo je nešto više domova (55), zbog mladih doseljavanja.

64. F. Taube, op. cit. str. 52.

65. T. Matić, op. cit. str. 8.

njacima i šumama, domovi su bili međusobno bliži i tvorili su naseobene jedinice slične jače razrijeđenim zaseocima.⁶⁶

Pored prevladavajućih disperznih naselja, u istom periodu postojao je i manji broj grupiranih naselja koja su redovito imala složenije funkcije. Sva su se ona nalazila uz stare utvrde na povoljnim prometnim i obrambenim položajima, kao što je slučaj sa dvojnim naseljima na Savi i s nekim značajnijim središtima u unutrašnjim dijelovima kraja. Od XVIII stoljeća dalje, ovi, po važnosti i funkcijama relativno izjednačeni centri, počinju se međusobno diferencirati. U izmijenjenim općim društvenim prilikama jači razvoj doživljava Brod, a u drugoj polovici stoljeća i Nova Gradiška, planski osnovana 1748.

Iz izloženih činjenica proizlazi da se u prvoj polovici XVIII stoljeća, u kojoj su brzo nestali skromni materijalni tragovi turskog razdoblja, nisu izmijenile tradicionalne društveno-ekonomske osnove kraja, naslijeđene iz prethodnih razdoblja. One se ogledaju u uređenju Vojne krajine s patrijarhalnom osnovom i vojno-feudalnom nadgradnjom, u dominantnom obliku gospodarskog iskorišćivanja i povezano s njime u naseobenim i životnim prilikama. Do sredine stoljeća bilo je samo manjih, neuspjelijih pokušaja modificiranja postojećeg stanja.⁶⁷

POSTANAK DANAŠNJIH NASELJA. Prije objašnjenja načina postanka suvremenih naselja Srednje Posavine istaći ćemo osnovne činjenice i pojave, vezane uz period XVIII stoljeća, koje su predstavljale okvir i određivale karakter aktivnih društvenih procesa odlučnih za mlađi razvoj proučavanih agrarnih naselja.

Opći uvjeti. Osemnaesto stoljeće je razdoblje izvanredno značajnih društvenih zbivanja u Hrvatskoj. U prvoj polovici stoljeća nastavlja se potiskivanje Turaka iz južnog dijela Panonskog prostora, započeto još 1687. U nekoliko decenija oslobođeni su veliki i slabo naseļjeni prostori Međuriječja i istočnih ravnica uz Dunav i Tisu, u kojima se kolonizira novo stanovništvo, razvija ekonomski život i potiče kulturni napredak. U tom nemirnom periodu XVIII stoljeća, koje prestaje 1739. nakon što se granica prema Turskoj ustalila na Savi i Dunavu, Hrvatska se teritorijalno znatno povećala. U stabilnim prilikama druge polovice stoljeća, kada prosvijećeni apsolutizam doživljava najjači razvoj, vrše se značajne reforme u unutrašnjem političkom životu zemlje. U civilnoj Hrvatskoj stvara se moderna uprava sa županijama i učvršćuje feudalni poredak donošenjem kraljevskih urbara. Područje Vojne krajine poslije brojnih organizacionih mjera dobija do tada najsavršenije uređaje.

Političke i teritorijalne promjene pozitivno su se odrazile na gospodarskom razvitku, koji je pod jakim utjecajem merkantilizma. U to vrijeme raste uloga Jadrana u sklopu svjetskog pomorskog prometa, osnivaju se slobodne luke i širi se gravitacijsko područje Jadranskog mora prema sjeveroistoku, u srednje Podunavlje. Tehnički napredak omogućava gradnju prvih

66. Tadašnje naseobene prilike mogu se uspješno rekonstruirati s pomoću pojedinih katastarskih planova iz polovice XIX stoljeća, o čemu će kasnije biti govora.

67. God. 1733. predložio je Khevenhüller reforme u Posavskoj Krajini, koje su trebale srediti društveno-ekonomske prilike. U isto vrijeme i zbog sličnih razloga donesen je u Provincijalu prvi slavonski urbar (Carolina urbanae regulatio) 1737 koji međutim nikad nije proveden u život.

cesta i uređenje glavnih riječnih tokova za plovidbu. Organizacija prometne mreže pogoduje razvoju trgovine, koja se i sistematski unapređuje, osobito carinskom politikom i osnivanjem trgovačkih kompanija. Najvažnije su stočna i žitna trgovina, koje se razvijaju u glavne eksportne grane. U ovom gospodarski aktivnom stoljeću javlja se manufakturni način proizvodnje s jačim zamahom u obradogradnji, mlinarstvu i preradi drveta i započinje odvajanje obrta od prirodne agrarne ekonomije.⁶⁸

Usporedo s razvojem merkantilizma, osnovanog na manufakturi i trgovini, dolazi do velikih promjena u agrarnom gospodarstvu. Više karakterističnih pojava pokazuje da se u XVIII stoljeću vrši društveno i ekonomski veoma značajna agrarna revolucija. Tada započinje prijelaz od tradicionalnog stočarstva na poljodjelstvo kao važniji oblik seoskog gospodarstva. Ovaj složen proces, započet obično prisilnim stabiliziranjem naseljenosti, teče relativno sporo i produžava se u narednom stoljeću. U isto vrijeme šire se nove kulturne biljke, osobito kukuruz, krumpir i duhan, koje ubrzavaju stabilizaciju i prevlast poljodjelstva. Pojava novih kultura uzrokovala je nazadovanje većine tradicionalnih prehrambenih biljaka osobito starih bijelih žita. U novim prilikama naglo raste uzgoj i značenje kukuruza kao osnovne hrane seoskih domaćinstava i pšenice zbog njene komercijalne vrijednosti. Agrarna je revolucija ubrzala napredak poljoprivrede i poboljšala opće uvjete života.

Značajna zbivanja u toku XVIII stoljeća izmijenila su ranije prilike i stvorila nove društvene odnose. Preobražajem gospodarske osnove u agraru i uvođenjem opće sigurnosti, započinje razdoblje stabilne naseljenosti. Paralelno s time težište života prelazi iz viših područja u dolinske i ravničaste krajeve u kojima se, unatoč nepovoljnim prirodnim uvjetima, koncentriraju važne društvene funkcije. Obje ove pojave najčešće su povezane s novom organizacijom prostora, koju planski provode vojne krajiške ili civilne županijske vlasti. Uređenjem prometnih putova na kojima jača razmjena dobara i uvodi se poštanska služba, započinje razdoblje povezanog života. U to vrijeme stvorene su i osnove značajnijeg prosvjetnog i kulturnog napretka.

Društvena važnost XVIII stoljeća je, prema tome, izvanredno velika. To je vrijeme značajnih zbivanja, velikih promjena i općeg napretka. To je prekretničko doba u društvenom razvitku većeg dijela Hrvatske, a naročito njezinih istočnih krajeva. To je razdoblje imalo snažnog odraza i u razvitku naselja, osobito agrarnih, koja od šestog decenija doživljavaju korjenite promjene na čitavom području Vojne krajine i u većini županija. Zbog toga je i postanak današnjih naselja Srednje Posavine, stvorenih u istom razdoblju preobražajem starijih zasebnih tvorevina, prvenstveno odraz cjelokupnih zbivanja XVIII stoljeća i treba ga promatrati u sklopu tadašnjih aktivnih društvenih procesa. Detaljniji uvjeti postanka i posebnosti razvitka promatranih naselja ne izlaze iz okvira ove opće spoznaje.

Proces grupiranja naselja. Ukidanjem vojno-komorske uprave u Slavoniji 1745. provedeno je definitivno razgraničenje Vojne krajine od Provincijala.⁶⁹ Od tada gotovo decenij i pol postoje u Slavoniji dva svijeta, bitno različita po svome uređenju — u jednom uvjete života uređuje strogi vojnokrajiški sistem, a u drugom feudalni odnosi na novim vlastelinskim veleposjedima. Premda odvojeni u društvenom razvitku, u njima se

68. R. Bičanić, Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1931, str. 14, 26, 171.

69. Granice stare Posavske Krajine tada su proširene: Krajini su pripali Subocki distrikt i dijelovi cerničke (Ganjevci, Določac, Tisovac i Oštri Vrh) i đakovačke gospoštije (Cajkovići, Andrijevići, Topolje, Perkovići) (F. Vaniček, Spezialgeschichte der Militärgränze I, Wien 1875, str. 519). Nakon promjena 1745/46 na krajiški dio Srednje Posavine otpadalo je 2263 km² (94 posto), dok je županijski dio zauzimaio svega 153 km² (6 posto).

vrše takvi procesi koji dovode do istih učinaka kod agrarnih naselja, u oblicima gospodarskog iskorišćivanja i u načinu života stanovništva.

Od sredine XVIII stoljeća provode se u čitavoj Slavoniji značajne reforme. Paralelno s obnavljanjem županija u Provincijalu, u Krajini se stvaraju osnove novog vojničkog uređenja, koje obilježavaju početak velikih društvenih promjena. Umjesto ranije Posavske krajine, Engelshofen organizira od 1746. tri slavonske pukovnije koje počinju djelovati 1750.⁷⁰ Osnivanje pukovnija događa se u vrijeme kada se formira stalna kraljevska vojska, a krajišnici se sve više upotrebljavaju za ratove na udaljenim bojištima. Zato je osnovni cilj reformi bio da se tradicionalna narodno-krajiška vojska, već nesuvremena i sve nepouzdanija, zamijeni redovnim vojnim jedinicama. Povezano s time umjesto narodnih oficira postavlja se sređen kadar plaćenih oficira imenovanih od cara.⁷¹ Moderan i racionalan sistem vojničke organizacije, sastavljen od pukovnija i kompanija, prostorno tačno određenih,⁷² primjenjuje se na sve pojave društvenog života. Prema njemu se provodi organizacija uprave, sudstva, gospodarstva i školstva.⁷³ Pojačane vojne obaveze nastoje se uskladiti s gospodarskim potrebama. Stanovništvo je podijeljeno na četiri jednakobrojne grupe: prve tri su bile predviđene za rat i graničarsku službu, pa su oslobođene novčanih i radnih obaveza. Četvrtu su činili ekonomski aktivni »kontribuenti«, koji su trebali izdržavati Krajinu.⁷⁴

Engelshofenove reforme djelovale su negativno na gospodarske prilike krajišnika, pa se ubrzo dopunjuju novim mjerama sadržanim u Serbellonijevom regulamentu od 1753.⁷⁵ Serbelloni je proveo novu raspodjelu zemlje, uzimajući za jedinicu mjere obradivo zemljište, koje može izdržavati jednog vojnika, što je dovelo do veće sređenosti u gospodarstvu i posjedovnim odnosima. Radi ravnomjernijeg rasporeda vojnih dužnosti i poreskih opterećenja, stanovništvo je podijeljeno u dvije grupe: jednu su činili oni u vojnoj službi i rezerva, a druga je obuhvaćala za službu nesposobne i oslobođene. Utvrđen je nadalje broj vojnika ko-

70. F. Vaniček, op. cit. str. 516 i dalje.

71. M. A. Reljković spominje: »Imadijahu ove krajine svoje oberkapitane, kapitane, vojvode, barjaktare... itd. Baron Engelshofen... postavi vlastite oberstare, oberst-lieutenante, oberst-wachtmajstere, kap'tane, kapitan-lieutenante... itd. (op. cit. str. 94—95).

72. Svaka pukovnija podijeljena je na 12 kompanija, unutar kojih su razvrstani pojedina sela. Prostor Srednje Posavine pripao je uglavnom Gradiškoj i dijelu Brodske pukovnije. U krajnjem zapadnom dijelu oko Jasenovca bila je 12. kompanija II banske (petrinjske) pukovnije.

73. R. Bičanić, op. cit. str. 28.

74. F. Vaniček, op. cit. str. 118.

75. Op. cit. str. 556 i dalje; K. Hietzinger Statist'k der Militärgränze II, Wien 1820, str. 25 i dalje.

ji se morao dati iz jednog doma. Krajišnicima su ipak ostali znatni tereti, među ostalima osobito nabavljanje istovrsne uniforme.⁷⁶

Uređenje Krajine nastavljeno je kasnijih godina, a proteglo se i u XIX stoljeće,⁷⁷ ali su prve reforme stvorile osnove daljnjeg društvenog razvitka. Sve su one imale cilj: 1. da se vojnom službom obuhvati što više stanovnika potrebnih za osiguranje granice i učestale ratove u srednjoj Evropi; 2. da krajišnici u isto vrijeme budu uključeni u agrarnu proizvodnju i da svojim radom izdržavaju sebe i Krajinu.

Ostvarenje ovih težnja nužno dovodi do velikih društvenih promjena, izraženih najprije u vojničkoj organizaciji, iz koje se uklanjaju feudalni i primitivni patrijarhalni elementi. Osnovnim zadacima Krajine nastojali su se prilagoditi i čitav društveni život zajedno s gospodarskom osnovom. Ovaj proces prisilnog prilagodavanja polurodovskog društva s tradicionalnom narodnom organizacijom modernom krajiškom sistemu predstavljao je temeljiti društveni preobražaj, pa se vršio sporo i nailazio je na otpor stanovništva. U tom procesu vojne vlasti lome narodne običaje i tradiciju ili ih modificiraju u skladu s vlastitim interesima.

U toku stvaranja novog uređenja brzo se pokazalo da ključni problem predstavljaju naselja. Pretežno disperzna, a često i pokretna, kao što je bio slučaj u zapadnim dijelovima kraja, naselja su otežavala provođenje važnih reformi. Ona su pružala oslonac i materijalnu podlogu za održavanje društvenih odnosa koji nisu odgovarali interesima krajiških vlasti. Raštrkana su naselja uz to bila usko vezana uz stočarsko gospodarstvo, koje u skladu s već ispoljenim tendencijama nije moglo ostati ekonomska podloga moderne Krajine.

Spoznaja o potrebi rekonstrukcije i prilagodavanja naselja novom uređenju javljala se postupno, paralelno s provođenjem organizacionih mjera. O tome piše Vaniček:

»Potreba okupljanja još se nije osjećala. Međutim usavršavanjem uprave i jačanjem vojnog autoriteta, kapetan svake kompanije morao je imati svoje ljude u ruci. . . trebao je pristupiti stvaranju što gušćih grupa naselja. Disperzija je stvarala teškoće u pogledu reda i opće sigurnosti, načina života, te vojne i civilne administracije.«⁷⁸

Dva decenija od prvih reformi općenito je prihvaćena ideja o preobražaju naselja — to je bio jedini način daljnjeg usavrša-

76. »On (Engelshofen) uvede jednoliku munduru kod oficira i služećih prostih, koji se prije odivaše kako je tko bolje mogao« (M. A. Reljković, op. cit. str. 95).

77. God. 1787. uveden je tzv. kantonalni sistem s odvojenom upravom od vojnih poslova, koji se nije duže održao. Temeljni zakon dobila je čitava vojna Krajina tek 1807.

78. F. Vaniček, op. cit. II, str. 253—257.

vanja krajiškog sistema. Grupiranje je značilo dovođenje naselja na dohvata vlasti, kontrolu aktivnosti krajišnika i učvršćenje vojničke discipline. Ono je omogućavalo normalno odvijanje vojne službe te provođenje administrativnih mjera (porezi, kuluk) i raznih novotarija u poljoprivredi.

Preobražaju naselja pristupa se u povoljnim društvenim prilikama kada prosvijećeni apsolutizam Marije Terezije i Josipa II (koji je suvladar od 1756.) doživljava najviši stupanj razvitka, a principi fiziokratizma u unutrašnjoj austrijskoj politici potiskuju načela merkantilizma. Vladajuće ideje naveliko su primijenjene u procesu grupiranja naselja. Istovremeno politička stabilnost na južnim granicama Austrije, koja je potrajala od 1739—1788, omogućila je nesmetano provođenje tako krupnih reformata.

Grupiranje je započelo u Gradiškoj pukovnici, ubrzo nakon inspektionog putovanja pukovnika Becka 1767. i izdavanja strogih naredaba u cilju stvaranja okupljenih i pravilnih seoskih naselja.⁷⁹ Prva takva naselja stvorena su oko oficirskih postaja,⁸⁰ duž novoizgrađene ceste od Broda do Nove Gradiške i Novske. Već 1768, kada Josip II obilazi slavonske pukovnije, pukovnik Ljubibratić je uspješno završio grupiranje raštrkanih naselja u središnjim dijelovima kraja.⁸¹ U uvjetima vojničke organizacije proces stvaranja cestovnih i ostalih niznih naselja tekao je očito vrlo brzo. On se, osim toga, vršio u prirodno povoljnoj sredini na kontaktu prigorja i poplavne nizine, a pogodovala mu je i pokretljivost domova, jer se drvena kuća — brvnara, lako premještala. U izdvojenim područjima Gradiške pukovnije i u Brodskoj pukovnici, grupiranje je nastavljeno u narednom deceniju, osobito 1777—78, kada dobija puni zamah u čitavoj Slavonskoj krajinu.⁸²

Sličan proces odvija se u to vrijeme i u susjednim županij-skim krajevima, za koje je ozakonjen već u terezijanskom urbaru 1756.⁸³ Grupiranje raštrkanih naselja na cerničkom vlastelinstvu, kao i na drugim vlastelinstvima u Požeškoj županiji, provode vlasnici feudalnih imanja, u skladu s njihovom funkci-

79. A. Blanc, op. cit. str. 133.

80. Mémoires 9—324, str. 7, Kriegs-Archiv u Beču (preuzeto iz A. Blanc, op. cit. str. 154).

81. Svjedok ovih zbivanja, Reljković, piše o Ljubibratiću: »... sela, koja su blizu, s obje strane druma po koncu pruži, a ostala u red postavi i gradiškoj krajini čisto drugo lice dade«, a uz putovanje Josipa II navodi: »Vidi putove i drumove široke, upravne i kamenjem nasute. . . sela po koncu u red stavljena. . .« (op. cit. str. 96—97).

82. R. Bičanić op. cit. str. 43.

83. Deseti stavak drugog dije-la Terezijanskog slavonskog urbara glasi: »Za izkerčiti stariji, koji jeste nigda za pustaije služio, vilažeta ovoga obraz i postaviti dobrim redom prave kuće paori gdi msto dopustja kuće svoje spolu napravljati i na jedno msto zastati se germlje pako . . . po magistratu varmeckom da se natiraju.« (J. Bösendorfer, op. cit. str. 203).

jom izvršne vlasti⁸⁴ Potrebno je naglasiti da ove mjere civilnih vlasti, napose u provincijalnom srednjoposavskom prostoru, nisu tako dosljedno i uspješno provedene kao u Krajini.

Krajem sedmog i početkom osmog decenija XVIII stoljeća grupiranje naselja u Srednjoj Posavini uglavnom je dovršeno. Nova naselja spominje i hvali Reljković u drugom izdanju »Satira« 1779,⁸⁵ a odražavaju ih i nešto kasniji statistički podaci iz kojih se vidi da u Slavonskom generalatu ima 320 sela, te da svako selo ima prosječno 83 kuće sa 725 stanovnika.⁸⁶ U opisu Požeške županije iz 1782. Piller i Mitterpacher izričito navode da već svuda postoje sela u kojima su kuće jedna pored druge.⁸⁷

Posebno značajan dokumentacioni materijal o izvršenju preobražaju naselja čine prvi katastarski planovi Gradiške i Brodske pukovnije izrađeni od 1781—1789.⁸⁸ Svi oni pokazuju da u krajiškom dijelu Srednje Posavine postoje isključivo okupljena nizna naselja kakav je uostalom bio slučaj i u provincijalnom području. Osim što odražavaju rezultate grupiranja, planovi sadrže značajne podatke o karakteru agrarnog pejzaža, te izvjesne tragove ranijih nasobnih prilika.

Nova naselja osnovana su na pogodnim i pristupačnim mjestima. Osobita pažnja obraćena je njihovom unutrašnjem uređenju, pa su domovi razmješteni pravilno i na jednakoj udaljenosti. Vojne institucije i objekti dali su pojedinim, ovako planiski podignutim naseljima, karakter svojevrstnih kasarna.⁸⁹

Nova zemljišna razdioba, koja je u isto vrijeme provedena, odražava fiziokratske ideje. Svakom preseljenom domu obavezno je dodijeljena okućnica, obično u produženju dvorišta, koja se sastojala od vrta i voćnjaka. Na planovima nije prikazana razdioba polja, ali je poznato da su krajiške vlasti nastojale stvoriti racionalne okupljene posjede i u određenoj mjeri su to postigle, kao što pokazuju kasniji katastarski nacrti iz XIX stoljeća. Cilj

84. Značajan je dokument molba stanovnika sela Škrabutnik iz 1805, upućena Požeškoj županiji radi preseljenja na stari položaj. U njoj se navodi, da je prema odredbi gosposište Cernik oko 1777. preseljeno njihovih 7 porodica s obližnjeg brijega na sadašnje nezdravo i nepovoljno prebivalište u dolu. Na starom mjestu ostale su zgrade, obradive površine i pašnjaci, na kojima i sada drže stoku. (Acta 1805. num. 1042. Arhiv Požeške županije — preuzeto iz J. K. e. m. p. I, iz prošlosti Požege i požeške županije, Požega 1925, str. 58).

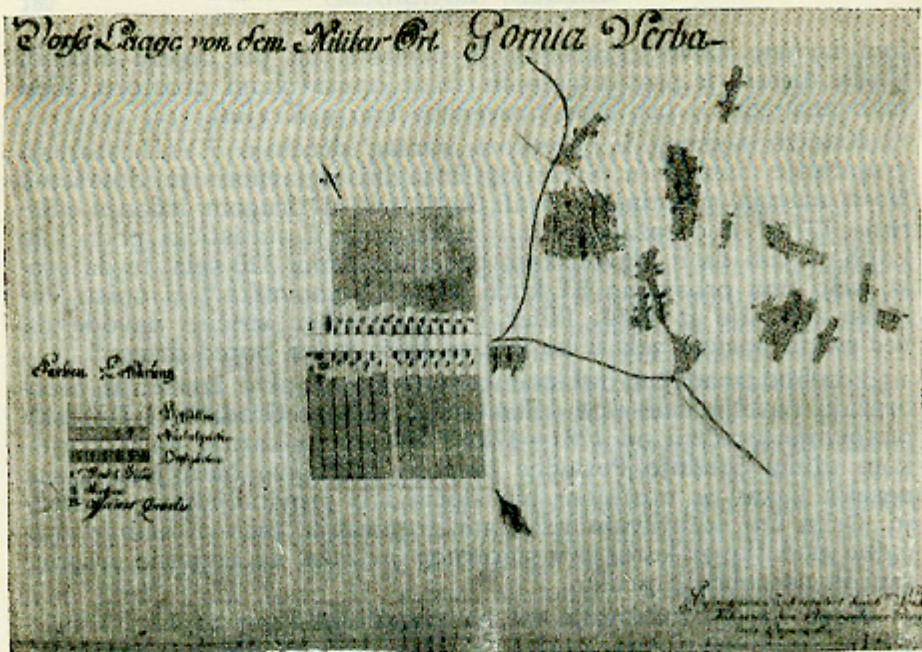
85. »Da sad vidiš kakova su sela. . . jer sva sela već u redu stoje, svaka kuća ima mjesto svoje sve u redu i sve po nameri. . .« (op. cit. str. 64).

86. R. B i č a n i ć, op. cit. str. 43.

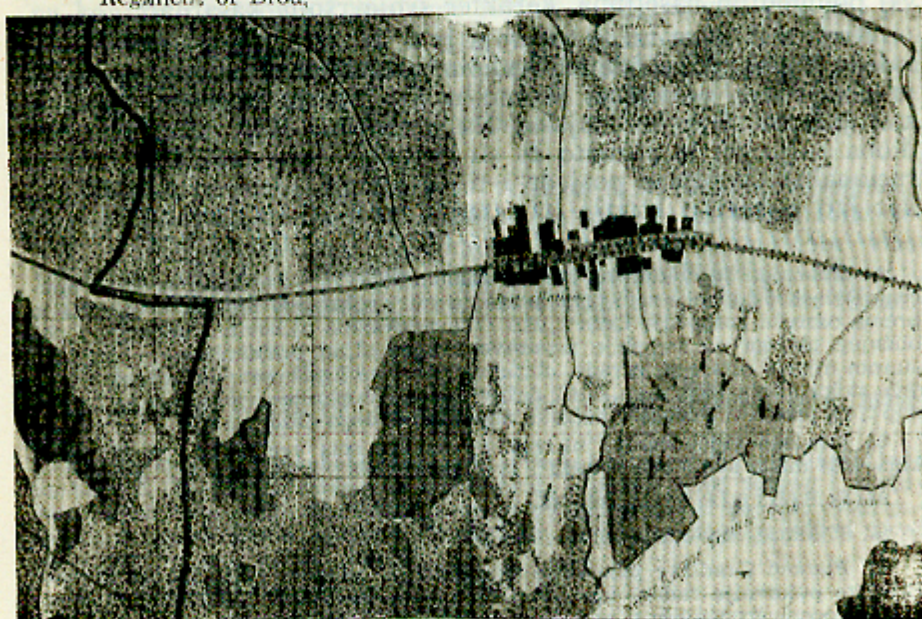
87. T. Matić, Slavonsko selo . . . str. 36.

88. Planovi Gradiške pukovnije snimljeni su većinom 1781, dok su planovi Brodske pukovnije rađeni kasnije, 1785 i 1789, što je još jedan indikator ranijeg procesa grupiranja u zapadnim dijelovima kraja. Mjerila ovih vojnih katastarskih planova su različita (1:5879, 1:7200, 1:7245, 1:7955).

89. Militar Ort Gornja Verba (Gornja Vrba), Broder Grenz Regiment, 1789, Sign. B/V 267, Inv. br. 548. Državni arhiv u Zagrebu.

Fot. 1. Gornja Vrba. Katastarski plan Brodske pukovnije 1789.
 Phot. 1 The village of Gornja Vrba, cadastral map of 1789 of the Border Regiment of Brod.

Fot. 2. Slatinik. Katastarski plan Gradiške pukovnije 1781.
 Photograph 2 The village of Slatinik, cadastral map of 1781 of the Border Regiment of Gradiška.

je bio da se novim naseljima prilagodi sistem zemljišne razdiobe i time ubrza preobražaj gospodarske osnove.

Agrarni pejzaž na planovima dobro odražava postojeće gospodarske prilike i prethodni period drugačijeg društvenog razvitka.⁹⁰ (fot. 2). Šume i pašnjaci dopiru do rubova sela, a polja su razbacana i relativno izdvojena, što upućuje na mladost stabilnog i intenzivnog poljodjelskog života i na skori postanak naselja. Nasuprot tome, unutar cjelovitih šumskih površina nalaze se krčevine, a oranice su nepravilno proširene po rubovima šume. Agrarni pejzaž svuda odražava još svježe tragove intenzivnog krčenja, koje je već sredinom XVIII stoljeća u znatnoj mjeri zaustavljeno.⁹¹ Pored izloženog planovi sadrže i elemente koji upućuju na starije naseobene prilike. Izdvojene i slabo pristupačne krčevinske zone kao i seoske rudine s karakterističnim naseobnim toponimima,⁹² očito predstavljaju lokalitete ranijih disperznih naselja.

Planska rekonstrukcija naselja započela je u pojedinim dijelovima kraja u različito vrijeme i vršila se u nejednakim društvenim uvjetima. Rezultat toga je prostorna raznolikost naselja, manje izrazita u njihovu obliku, a više u tipskim obilježjima. Dok su u Krajini vojne vlasti strogim mjerama stvorile vrlo pravilna nizna naselja, u županijskom je području grupiranje provedeno slobodnije, pod nadzorom civilnih vlasti i vlastelinstva, pa su nizne značajke novih naseobenih tvorevina slabije razvijene.

Nova zemljišna razdioba, vidljiva na katastarskim planovima iz druge polovice XIX stoljeća, potpuniije je provedena u zapadnijim područjima, a idući prema istoku vršila se u ograničenim razmjerima. Utvrđeno je da u okviru krajiškog prostora postoje različiti sistemi razdiobe seoskog zemljišta, te da se istovrsni oblici javljaju u Krajini i u županijskom dijelu kraja. Izložene činjenice navode na zaključak da je provođenje nove zemljišne razdiobe najviše ovisilo o lokalnim društveno-ekonomskim prilikama u vrijeme rekonstrukcije naselja.

Zapadni dijelovi kraja, jače zahvaćeni postturskom kolonizacijom i u većem broju naseljeni novim stočarskim stanovništvom, pružali su povoljne mogućnosti za preobražaj naselja, koji je ovdje bio potrebniji nego u drugim područjima, pa je najprije započet i temeljitije proveden. Tradicionalno stočarsko gospo-

90. Dorf Slatinik, Građiskaner Grenz Regiment 1781, Mj. 1:7200, Sign. B/V 210, Inv. br. 490. Državni arhiv u Zagrebu.

91. God. 1755. donesen je šumski red (Waldordnung), kojim je šumsko gospodarstvo stavljeno pod kontrolu krajiških vlasti. Ovim zakonom određeni su red i vrijeme sječe i prorjeđivanja šume, uvedena je taksa za sječu drva za trgovinu kao i na žrenje svinja u šumama; svaka pukovnija dobila je šumare (F. Vaniček, op. cit. II, str. 607 i 615).

92. U istočnijim dijelovima kraja gotovo svaka katastarska općina ima po nekoliko naziva rudina, koji podsjećaju na starije naseobene prilike (Kučišta, Stare Kučišće, Selišta, Stare Zgrade i dr.)

darstvo sa skromnim dopunskim poljodjelstvom, te povezano s time disperzna i pretežno pokretna naseljenost, omogućili su brzo okupljanje udaljenih domova i razmjerno lako stvaranje takve zemljišne razdiobe, koja je bila u skladu s vladajućim ekonomskim idejama i potrebama Krajine. Temeljitim preobražajem seoskog pejzaža, kojemu je pogodovala i rjeđa naseljenost, potpuno su nestali tragovi ranijih naseobnih odnosa (sl. 4 i 5).

Na ostalom srednjoposavskom prostoru prilike su bile znatno stabilnije, što je utjecalo na stupanj transformacije tipskih obilježja naselja. Djelomično središnji, a osobito istočni dijelovi kraja slabije su zahvaćeni naseljavanjem početkom XVIII stoljeća, jer su očuvali dosta brojno staro stanovništvo. Razvijenije poljodjelstvo stvorilo je čvršće oblike zemljišne razdiobe i utjecalo na sredenije društvene odnose, koji nisu stvarali posebne teškoće upravi, pa je preobražaj naselja počeo znatno kasnije. Intervencija vlasti, krajiških ili županijskih, svela se uglavnom na modificiranje zatečenog stanja. Od više ili manje rastrkanih domova s okupljenim posjedom stvorena su nizna naselja na taj način da su domovi jednostavno preseljeni na novi položaj, gdje im je određena i nužna okućnica. Na mjestu ranijeg kućišta ostala je obična gospodarska zgrada⁹³ s glavnom posjeda, koji ima karakterističan naseobni toponim. Za razliku od provincijalnog područja, u kojem je očuvan i vanjski izgled prvobitne zemljišne razdiobe (primjer Gornjeg Drežnika), u Krajini je on izmijenjen pod utjecajem strogih vojničkih mjera, kao što je slučaj kod naselja Kupine. Ovako izvršen preobražaj seoskog pejzaža bio je u postojećim prilikama vjerojatno prikladniji, a jednako je zadovoljavao fiziokratske ideje o potrebi stvaranja racionalnog naprednog gospodarstva. Zbog nepotpune transformacije tipskih karakteristika naselja, tragovi ranije disperzije održali su se u sistemu zemljišne razdiobe do kraja XIX stoljeća (sl. 6).

Nasuprot nekim područjima Banije i Korduna, gdje se preobražaj naselja vršio teško i dosta sporo, tako da je temeljni krajiški zakon od 1807. ponovo odredio grupiranje kuća kao imperativnu obavezu,⁹⁴ u Srednjoj Posavini je ovaj proces završen s uspjehom, iako je započeo najranije. Novostvorena naselja sačuvala su izvorne značajke sve do pojave raspadanja zadruga, a u velikoj mjeri i nakon toga, zadržavajući napose nizni oblik, što se ne može reći za naselja u nekim krajevima zapadne Hrvatske.⁹⁵ Tek neznatan broj srednjoposavskih naselja pokazuje ma-

93. Ovakve po'jske nastambe — »Stanovi« očuvala su se mjestimično do najnovijeg vremena.

94. K. Hietzinger, op. cit. str. 65 i dalje.

95. A. Blanc (Odnos geografije i historije. Prikaz na primjeru Zapadne Hrvatske, Geografski glasnik 14—15, Zagreb 1953, str. 38; Poskus statistične interpretacije pri študiju agrarne strukture na Zahodnem Hrvatskem, Geografski vestnik XXV, Ljubljana 1953, str. 60) je utvrdio da je raspadanje zadruga u nekim područjima zapadne Hrvatske često dovelo do novog rasporeda odnosno tipa-naselja.

nje promjene već početkom XIX stoljeća, a jače je transformiran samo Škrabutnik,⁹⁶ koji je djelomično dobio stari, u određenim društvenim uvjetima očito vrlo rezistentan disperzni oblik.

Posljedice preobražaja. Grupiranje naselja, povezano s provođenjem nove zemljišne razdiobe, imalo je dalekosežne posljedice. Ono je značilo prekretnički događaj koji je doveo do posve novih društvenih odnosa i stvorio osnove mladeg razvitka.

Prvi i najvažniji rezultat grupiranja bio je stvaranje stabilnih naseobnih prilika i uvođenje sesilnog života, osobito značajnog u područjima s pretežno mladim, pokretnim stanovništvom. Stabiliziranje naselja na određenom mjesnom položaju s tačno ograničenim prostorom za gospodarsko iskorišćivanje, značilo je istovremeno slabljenje tradicionalnog stočarstva i porast važnosti poljodjelstva, koje postupno dobija sve veće značenje. Ovaj proces prisilnog prijelaza na gospodarstvo jače vezano uz obradu zemlje, na koji utječu i drugi faktori, osobito sve veća naseljenost kraja,⁹⁷ i povezano s time stalno smanjenje slobodnog i prikladnog zemljišta za agrar, kao i već spomenuta ograničenja u iskorišćivanju šuma, taj se proces vrši vrlo sporo. Do kraja XVIII stoljeća i još u prvim decenijama XIX stoljeća nije postignut značajniji napredak u obradi zemlje, premda su vlasti nastojale da raznovrsnim mjerama, osobito uvođenjem novih kultura te uputama i praktičnim podukama pomognu i ubrzaju prijelaz na poljodjelstvo i u isto vrijeme unaprijede stočarstvo kao dopunsku granu seoskog gospodarstva. Najveće teškoće s razvojem poljodjelstva postoje u zapadnim dijelovima kraja, u kojima je jednako izrazit problem pretvaranja pokretnih stočara u stabilne i mirne poljodjelce. Uspjeh ovako krupnog društveno-ekonomskog procesa u velikoj mjeri je ovisio o usvajanju odgovarajućeg novog načina života, koji se sporo prihvaćao i širio.⁹⁸

Povezano s ovim temeljnim promjenama, značajan razvitak doživljavaju i oblici tradicionalne socijalne organizacije — zajednica i zajednica sela, koji se pod utjecajem vlasti u određenoj mjeri transformiraju i prilagođuju novim prilikama. Prevlada-

96. Značajno je da se ovaj vrlo karakterističan, premda samo izuzetan slučaj dogodio na županijskom području, vjerovatno uz prešutno odobrenje cerničkog vlastelinstva.

97. Prilikom dolaska brojnih srpskih doseljenika s dalmatinsko-bosanske granice u Slavoniju 1774, Brodska pukovnija je mogla primiti samo 61 obitelj, što upućuje na oskudicu zemlje (R. Bičanić, op. cit. str. 45.). Doseľavanje je ipak nastavljeno za raja 1788—1791, kada je u Brodsku pukovnicu prešlo iz Bosanske krajine 49 porodica sa 312 stanovnika, a u Gradišću pukovnicu 179 porodica sa 1722 stanovnika (M. Grbić, Karlovačko vladikaštvo I—II, Karlovec 1891, str. 108).

98. Opis Reljkovića (op. cit. str. 80 i dalje) osobito dobro upućuju na dnevni život i ritam rada slavonskog seljaka, koji odgovaraju tradicionalnom stočarenju, a ne intenzivnijem poljodjelstvu.

vajuća zadružna domaćinstva, detaljnije predočena u izvorima iz druge polovice XVIII stoljeća,⁹⁹ predstavljaju pogodne tvorevine, pa se jednako podržavaju u Vojnoj krajini i na vlastelinstvima u Provincijalu. Kao posjedovne i ekonomske jedinice s brojnim članstvom, zadruge mogu najlakše izvršavati raznovrsne lične obaveze i brojna naturalna i novčana davanja. One istovremeno čine najmanje naseobene jedinice, koje su nakon grupiranja naselja na dohvat vlasti i lako se kontroliraju. Zbog ovakvih prednosti zadružnim domaćinstvima se poklanja velika pažnja, naročito u Krajini, gdje intervencije vojnih vlasti u cilju stabiliziranja i jačanja zadružnog života stvaraju od zadruga kvaliteto nove tvorevine.¹⁰⁰ Značajni vanjski faktori, aktivni i u provincijalnom području, utječu u toku XVIII stoljeća na preobražaj zadružnih organizama koji sve više dobivaju karakter ekonomskih zajednica, dok njihovo unutrašnje krvno srodstvo slabi i postaje element sekundarne važnosti. Ovakav razvoj zadruga, utvrđen i u drugim krajevima,¹⁰¹ ali u različito vrijeme, intenzivnije se vrši u srednjoposavskom prostoru nakon provedenog grupiranja naselja.

Novi naseobeni odnosi jednako su ubrzali evoluciju seoske zajednice. U uvjetima stvaranja modernog krajiškog uređenja, različitim mjerama se svodi na minimum ili posve ukida ranija samoupravna i općedruštvena uloga seoske zajednice, ali se jačaju i proširuju njezine ekonomske funkcije. U grupiranim naseljima je održano naturalno gospodarstvo čitavog sela osnovano na zajedničkim pašnjacima i šumama. Ekonomska uloga seoske zajednice osobito je izrazita u poljodjelstvu, u kojem se nova zemljišna razdioba u velikoj mjeri osnivala na prisilnom, pa prema tome i kolektivnom načinu obrade poljskog prostora i na primjeni tropskog sistema kultura.¹⁰²

Krupna društvena zbivanja vezana najviše uz proces grupiranja naselja, dovela su do još jedne prekretničke pojave u razvitku kraja — do smjene važnosti njegovih glavnih dijelova. Iz

99. Prema kanonskim vizitacijama 1760. zadružni domovi su imali u prosjeku oko 10 članova „a najveć, zabilježeni u Bijeloj Stijeni, brojili su i preko 50 članova. Nezadružni domovi (obično 1—3 člana) bili su rijetki (Acta visitationum canonicarum, tom XVI, II—III, 1760. Državni arhiv u Zagrebu).

100. Kao što navodi R. Bičanić (op. cit. str. 57) zadruge se iz organizacija velikih patrijarhalnih obitelji pretvaraju u neku vrstu agrarnih komuna vojničkog tipa. One su posve podložne krajiškoj upravi koja vodi nadzor o njihovom društvenom životu i prema svome nahodjenju povećava, a ponekad i smanjuje broj članova.

101. I. Crkvenčić, Prigorje planinskog niza Ivančice, Radovi Geografskog instituta sv. 1, Zagreb 1958, str. 70; Kulturlandschaftliche Veränderungen in Hrvatsko Zagorje (Kroatisch Zagorien), Jugoslawien, P. o. Erdkunde 3/1962, str. 168; S. M. Filipović, Nesrodnička i predvojena zadruga, Beograd 1945, str. 15.

102. Prisilna obrada, nestala krajem XIX stoljeća, očuvala se u narodnom govoru pod nazivom »hatarska obrada«. Odgovara kategoriji tradicionalnih kolektivnih radova (»mobe«).

tradicionalno naseljenijeg te gospodarski i društveno važnijeg prigorskoga kraja težište života prelazi u nizine, u kojima se stvaraju novi značajni materijalni sadržaji i funkcije.¹⁰³ Određena općim napretkom i izražena istovremeno u širim, nacionalnim razmjerima, ova pojava nije dovela do jednolikog vrednovanja nizinskog prostora. Zbog nepovoljnih prirodnih uvjeta život se koncentrirao samo na njegovim rubnim dijelovima i oni dobivaju veliku važnost.

Kontaktna zona između prigorja i nizine, izdvojena širokim poplavnim površinama od graničnog naseobenog područja uz Savu, bila je prirodno i društveno najpovoljnija da preuzme središnje funkcije kraja. U njoj se podižu na pravilnija nizna naselja i gradi se prva moderna cesta,¹⁰⁴ na kojoj se uspostavlja suvremeni poštanski promet.¹⁰⁵ Ovaj prostor je gušće naseljen, u njemu su smještene važne vojne ustanove i manufakturni gospodarski objekti, a tu se razvio i novi, drugi po važnosti regionalni centar Krajine — Nova Gradiška. Ovakva uloga rubnog prigorskog kraja u drugoj polovici XVIII stoljeća stvorila je prve materijalne osnove mlađeg procesa geografskog zoniranja.

Drugi težišni prostor posavske nizine postaje onaj uz rijeku Savu, kojemu novi faktori podižu već raniju atraktivnu ulogu. Trajno naseljen i važan, najviše zbog pogodnih prijelaza, on dobija u ovom razdoblju složenije funkcije vezane uz novu granicu na Savi i razvoj savske plovidbe. U uvjetima tadašnje organizacije prometa, pored rijeke se razvija niz posredničkih i proizvodnih djelatnosti, dok stabilna granica postaje ekonomski interesantna i preko nje se odvija živa trgovina s Bosnom. Izdvojen i osjetljiv rubni položaj ovoga područja nije međutim pružio uvjete za trajniji napredak.

TENDENCIJE MLAĐEG RAZVOJA. Za noviji razvoj agrarnih naselja karakteristični su vrlo izraziti procesi niznog širenja i prostornog zoniranja. Prvi utječe na njihova osnovna obilježja, a drugi određuje značenje pojedinih naseobnih zona.

103. Spomenut ćemo samo neke karakteristične činjenice. Sva vojna upravna središta (pukovnijska i kompanijska) osnovana polovicom XVIII stoljeća nalazila su se u nizinskom dijelu Srednje Posavine. U to vrijeme definitivno su napušteni srednjovjekovni burgovi i kašteli, koncentrirani pretežno po višim područjima, od kojih je većina još za Turaka u upotrebi. Izmijenjeni način ratovanja i nova tehnika ratnog građevinarstva daju prednost nizinskim močvarnim terenima, gdje su podignute vaubanske utvrde Brod i Stara Gradiška. Nadalje, od 22 katoličke crkvene župe koje su osnovane ili obnovljene u XVIII stoljeću, 18 ih je bilo u nizinskom dijelu kraja.

104. Samo ova glavna krajiška cesta od Broda do Novske označena je na kartama kao »chaussée«, dok su ostale poprečne bile slabije kvalitete i manje prohodne tokom godine (Strassen Karte der Slavonischen Militär Grenze 1830; Uebersichts Karte des k.k. Gradiskaner Grenz Regiments 1871. Arhiv mapa u Zagrebu.).

105. Prvi put je on uveden 1780. (I. Rubić, Slavonski i Bosanski Brod, Zagreb 1953, str. 11), a od 1788. ovom cestom prolazi brza krajiška pošta Zemun—Karlovac (M. Mirković, Ekonomska historija Jugoslavije, Zagreb 1958, str. 204).

Nizni razvoj. U protekla dva stoljeća nisu se mijenjali uvjeti prostornog širenja srednjoposavskih agrarnih naselja, pa su ona u većini sačuvala prvobitne značajke. Nizni razvoj, započet procesom grupiranja naselja u vrijeme temeljnog uređenja Vojne krajine i stabiliziranja prilika u Provincijalu, vršio se u toku XIX stoljeća pod sve jačim utjecajem novih društvenih odnosa. Stvaranjem prve suvremene prometne mreže s uzdužnom cestovnom okosnicom od Broda preko Nove Gradiške do Novske i s mlađim poprečnim priključnim cestama izgrađenim prema Savi, Požeškoj zavali i porječju Ilove i Pakre, jačanjem povezanog života te preobražajem i intenziviranjem agrarnog gospodarstva,¹⁰⁶ kolski putevi u cjelini a napose ceste, postaju izvanredno značajan društveni faktor. Oni snažno privlače život prema sebi i određuju uvjete prostornog razvoja naselja. Ovo »kolsko razdoblje« u društvenom razvitku kraja, koje je započelo potkraj XVIII stoljeća, a do punog izražaja dolazi znatno kasnije, pojačalo je prvobitne osobine naselja.

Sistematski grupirana uz ceste ili poljske putove, nizna su se naselja razvila tako da se niz sve više produžavao u skladu s odredbama vlasti i uvriježenom praksom. Ovakve tendencije razvoja znatno su ojačale nakon ukidanja feudalizma i Vojne krajine, kada se raspadanjem zadruga stvaraju brojna nova domaćinstva, a istovremeno jači priliv doseljenika iz zapadnih krajeva Hrvatske utječe na brži porast naselja. Tada dolazi do intenzivnijeg širenja i do zgušnjavanja naselja, jer se na prostranim zadružnim kućistima obično podiže po nekoliko novih domova. U toku ovog mlađeg razvoja nije izmijenjen nizni raspored: svako novo ili doseljeno domaćinstvo težilo je da mu kuća bude u neposrednom dodiru sa središnjom prometnom arterijom.

Privlačnost cesta i kolskih putova nije se smanjila ni nakon pojave suvremenijih oblika prometa, pa je dotadašnji razvoj nastavljen. Spontan i neplanski, on je doveo do karakterističnih tvorevina — do vrlo dugih naselja i povezanih naseobenh nizova, koji su se razvili na većem dijelu stare krajiške ceste. Nizni razvoj stvorio je i niz problema, napose u vezi s organizacijom života unutar naselja. U novije vrijeme on se intenzivno vrši uglavnom samo u životno najpovoljnijim prostorima, što je rezultat procesa zoniranja, a značajno je da se javlja i u gradskim naseljima, u kojima se više određuje karakter rubnih izgrađenih zona.¹⁰⁷

106. Raspadanjem zadruga stvara se u znatnom dijelu kraja nova zemljsna razdioba s razbacanim posjedom, koji zahtijeva odgovarajuću novu mrežu kolskih puteva. Udeljene parcele i veći udio oranjenih površina na kojima se sve više uzgajaju intenzivne ratarske kulture, dovodi do veće primjene i raširenja seoskih kola koja istovremeno postaju važno prometno sredstvo za veze s lokalnim i gradskim centrima.

107. Periferni dijelovi Slevonskog Broda i Nove Gradiške, koji se zrakasto šire od starije, uglavnom pravilno izgrađene gradske zone, imaju izrazite nizne karakteristike kao i okolna agrarna naselja.

Proces zoniranja. Pojava željeznica u Srednjoj Posavini potkraj XIX stoljeća označava novo društveno razdoblje u kojem tekovine tehničke revolucije utječu na opći napredak i razvoj novih prostorno-funkcionalnih odnosa zacrtanih već za Vojne krajine.

Nasuprot prethodnom periodu cestovno-riječnog prometa, koji je zajedno s drugim društvenim faktorima odredio prenošenje težišta života iz viših i izdvojenih prigrorskih krajeva u posavsku nizinu, suvremenija željeznica u skladu sa svojim karakterom daje veliku važnost samo uskom rubu dolinske ravni. U tom prelaznom i prirodno najpovoljnijem prostoru izgrađena je uzdužna željeznička pruga, koja se trasom nadovezala na stariju krajišku cestu. Rađena u etapama i spojena u jedinstveni prometni pravac 1897, pruga je dobila veliku važnost tek nakon prvog svjetskog rata, kada postaje dio nacionalne magistrale.

Posavska željeznica pogodovala je razvoju viših oblika gospodarstva, osobito industrije. Lužnjakove šume u poplavnim nizinama i šume gorskih prostora bile su osnov prve industrije, koja se najprije stvara u gradskim središtima, u Slavonskom Brodu i Novoj Gradiški, a zatim i u manjim centrima kraja. U novije vrijeme vrši se osnivanje i koncentracija različitih industrija u svim značajnijim naseljima duž željezničke pruge. Posavska željeznica je odredila novu prostornu orijentaciju kraja i privukla najvažnije gospodarske djelatnosti, a prema njoj se prilagodio i razmještaj upravnih i javnih funkcija. Ona je dala značajnu prednost srednjoposavskom prostoru nad dugo vremena važnijom Požeškom zavalom.

Mlađi društveni razvitak Srednje Posavine dovodi do izrazitog i vrlo značajnog procesa geografskog zoniranja, čije se posljedice opažaju osobito na brojnim demografskim pojavama, od porijekla stanovništva do dnevnih migracija radne snage. Naselja na dođiru prigorja i nizine imaju zbog položaja na staroj cesti i željezničkoj pruzi najpovoljnije uvjete razvoja, pa pokazuju konstantno pozitivan razvoj stanovništva, nerazmjerno značajniji gospodarski napredak i brzi suvremeni društveni preobražaj. Ona sve više određuju ekonomski i opći razvoj kraja i postaju društveno privlačna i najvažnija. Proces zoniranja u manjoj je mjeri zahvatio naselja u posavskoj nizini, dok naselja uz Savu i u prigorju zbog rubnog i izdvojenog položaja u odnosu na središnje prometne putove sve više nazaduju.

Nova auto-cesta pruža uvjete za ravnomjerniji razvoj čitavoga kraja. Pored brzog tranzitnog prometa ona omogućava disperzni razmještaj gospodarskih aktivnosti, a time i unošenje novih značajnih faktora u teže pristupačna i zaostala područja. U dosadašnjem društvenom razvoju nisu se još ispoljile takve tendencije najviše zbog njezine nedovoljne uključenosti u društveno-ekonomske osnove kraja u cjelini. Izgrađena uz starije prometne pravce,

auto-cesta je naprotiv pojačala, iako u ograničenim razmjerima, suvremeni proces prostornog zoniranja.

Već ispoljene tendencije razvitka produžuju se i dalje. Složena prometna okosnica i raznovrsne ekonomske djelatnosti koje se uz nju grupiraju, postaju osnovni faktor razvoja srednjoposavskog prostora. Pod njihovim utjecajem nastavlja se koncentracija stanovništva i funkcija u atraktivnom i društveno najpovoljnijem prostoru prijelaza između posavske nizine i prigorja. Aktivan proces geografskog zoniranja konstantno podiže važnost središnje naseobene zone, koja pokazuje značajne strukturalne promjene. Uz dva gradska središta sve više se razvijaju naselja lokalnih centralnih i prerađivačkih ekonomskih funkcija, koja su nosioci procesa zoniranja, dok seoska naselja istovremeno doživljavaju jak društveni preobražaj.

ZAKLJUČAK. Agrarna naselja Srednje Posavine stvorena su prije dva stoljeća prisilnim grupiranjem ranijih pretežno disperznih naseobnih tvorevina. Proces preobražaja naselja, izvršen u periodu prekretničkih društvenih zbivanja u Hrvatskoj u XVIII stoljeću, značio je plansko prilagođavanje naselja potrebama modernog života, koji se jednako uvodi u krajiškom i civilnom dijelu kraja. On je imao za posljedicu stvaranje stabilne naseljenosti, duboke promjene u agrarnom gospodarstvu i modifiziranje tradicionalne socijalne organizacije, a doveo je i do smjene važnosti glavnih dijelova kraja.

Značajne društvene promjene krajem XIX stoljeća nisu se jače odrazile na vanjskim obilježjima agrarnih naselja, tako da su ona do najnovijeg vremena sačuvala izvorni nizni oblik, a često i tipske karakteristike. Opći društveni razvoj i kriza tradicionalnog poljodjelstva uzrokuju suvremeni preobražaj njihove demografsko-gospodarske strukture. Specifičnost je proučavanog kraja da se popratne pojave deagrarizacije vrše povezano s dinamičnim procesom geografskog zoniranja, koji daje najveću važnost prirodno povoljnom a društveno-ekonomski vrijednom kontaktnom prostoru između prigorja i nizine. Nosioci ovoga procesa su naselja lokalnih centralnih i viših ekonomskih funkcija, koja zajedno s gradskim središtima sve više određuju suvremeni razvoj kraja.

M. Sić

Summary

A contribution to better understanding of characteristics and the development of agrarian settlements of Middle Posavina in Croatia.

Middle Posavina in Croatia is an elongated and narrow valley region between the hills of Međurječje (Psunj — Babja gora — Dilj) on the north and the river Sava on the south. It consists of

two integral parts: the tertiary hilly space — »prigorje« which is overshadowed by steep mountain declivities, and in the Sava valley the swampy depressions — »polja« (fields). Because of picturesque »prigorje« scenery, the area was populated quite early but it became more significant only in the 18th century, after the defeat of the Turks. During the period of Vojna Krajina (Border Region) new settlements were founded, an executive and trade organization was established and a transformation of settlements and economies was carried out. Later developments did not bring many changes, so that that wide area (2,416 km² and a population of 165,639 in 1961) was poorly populated (69 p. per 1 km²) and has so far maintained agrarian characteristics. There is a population of 77% in villages and from the total population 64% are farmers. Thus, the agrarian settlements are prevalent, and are especially interesting because of their general features and origin.

According to their location natural structure and conditions of development, there are 4 different zones of settlements: settlements along the river Sava, and on the border of prigorje and the valley, they stretch in a form of elongated rows, whereas settlements in the Posavina valley as well as in prigorje are scattered on a wider space in a meridional direction. Of a total of 211 settlements 65% are situated in 3 lowland zones with 4/5 of its population. One third lives in the region of prigorje but with only 19% of the total population. Settlements of middle-size are prevailing (200 — 1,000 people). Settlements in prigorje are smaller than this average, whereas the settlements in the border zone are bigger and more dynamic. The lay-out of settlements and their population shows that the density of population is centered on the border of Posavina lowlands as a result of historical reasons and modern development.

The whole area is full of concentrated villages in a row formation. They are called row formations because only a small number of them is located along roads and their origin is connected with communications. Thus, their characteristics are nearer to »Reihendörfer« than »Strassendörfer«. Their type, determined by forms of settlements and neighbouring lands, is complicated. Reviewing a number of land-registries from the middle of the 19th century, characteristic types had been established, and these are shown on selected samples. Each of them is from a different zone; the first three are from the former Vojna Krajina and the last one from the prigorje region which belonged at that time to the rest of Croatia.

The properties of the village Krapje near the Sava river run in one stretch from individual houses to the border of the district (pic. 4). It is called the »Waldhufendorf« type. This is a relatively rare example and can be found in the western part of the area. The village Medari on the road and border of prigorje and lowlands, with properties partly concentrated behind individuale hou-

ses, partly scattered, represents a wide-spread transitive form toward more complicated types (pic. 5). In both cases essential characteristics of land distribution have not changed with later development. Other two types, which can be seen in eastern parts are similar to each other (pic. 6). The village Kupina in the Posavina lowlands as well as Gornji Drežnik in front of Babja gora have a small plot around the house, and the bigger part of the property farther away concentrated in an irregular form. Such land distribution is in no accordance with the row formation settlement; obviously containing elements of conditions found in older settlements with scattered and isolated households. With recent developments, since the end of the 19th century, the row formation village is growing, and the old land distribution has completely changed with the splitting up of properties and additional land reform.